नं० ५२६८

नाम - कात्यायन सूत्र व्याख्यानम् ७ अध्यायः

कर्त्ता - याज्ञिकदेवः प्रजापति देव सुतः

पत्र संख्या - ५२ प्राचि सं. - १९२२

विषयः - सूत्रपद्धतिः

कात्यायनसूत्रव्याख्यानसप्तमाध्यायः

का॰स्या॰
१

ॐ श्रीगणाधिपतये नमः ॥ आचार्येणाह विधिर्यज्ञसंयोगाद्यानुपूर्व्यानन्तरं निरूढपशुबन्ध
उपदिष्टः अधुनाष्टकादिमन्त्रपाठक्रमानुसारेणाग्न्याधेयमुपदिदिक्षुः प्रथमं तस्य क्र
ममुपदिशति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति ॥ अतः अग्न्याधानसमनन्तरं
पूर्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा ततोऽन्येन विपर्ययः सोमादिना यजेत कुतः इत्यक्रमेण य
नस्वमर्थप्रतिपादिकेयं श्रुतिर्वर्तते देवरथो वा एष यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमा
मासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने देवानामवसाने वरे वसति अपरे त्वे
वमाहुः दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेत्येतत्तीयमेवेति करणापरिच्छिन्नाश्रुतिः
देवरथो वा एष यदस्य यमस्या एवाद्यो वा इति अन्येन यजेतेति यजतिशब्दो वा दाना
यजतेरेवायं नियमो न जुहोतेः ततश्चाधानानन्तरं दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रागप्यग्निहो
त्रं ह यत एवायमयं नियमः फलसंयुक्तेष्टित्वेन न फलवत्ता कर्मणां क्रमनियमो न
भवतीति प्रागुक्तं तथाप्यत्र वचनात्क्रमनियमो भवति सोमेन चोपक्रान्तसोमान्याधा
नस्य सोमप्राधान्यात् उपक्रान्तसोमयागाय दक्षिणान्यधत्त सोमादिकं ख्येयेनासा
नुपक्रान्तसोमः उपक्रान्तसोमो यजमान आधानानन्तरं प्रथमं सोमेनेष्ट्वा ततोऽन्येन द
र्शपूर्णमासादिना यजेत ॥ कुतः आधानस्य सोमप्राधान्यात् सोमप्रयुक्तत्वात् सो
मविकोऽयं यातनत्वात्सोमाधानयोरानन्तर्ये प्रवरणादिसंबन्धः तथा हि सोमेन यक्ष्य

शु ४

तीह

राम
१

र्य

मारात् आदधानो नैव पूर्वेद्युनक्षत्रमिति अत्र यस्य मा त्वा इति तद्देशः प्राप्तः सत्तु सोमस्या
धानानंतर्यमाह यतोनक्षिप्रं दर्शपूर्णमासादि सर्वेष्वपि सोमयागविधानात् तस्मादा
धानंतरं कर्मांतराभावे धाने न यस्य मा त्वा इति प्रतीपवचनं अतः सोमेनेष्ट्वा पश्चात्तु सोमर
स्य चक्राशवोऽग्न्याधेयस्य निर्विकल्पार्थः यदुपक्रम्य सोमस्तस्य नियमेन सोमपूर्वत्वे दर्श
पूर्णमासादीनां पश्चात्तु पक्रम्य सोमस्तस्य दर्शपूर्णमासापूर्वे कल्पमन्येषामिष्टिपशु
सोमादीनामिति उपक्रम्य सोमस्याधानानंतरं सोमपूर्वेकत्वानियमपि आधानानंतर्येन
यथा नाधाइव्ययः सोमस्यागविभवं व्येयं वीता मिष्टीनां मीनामभिधीयते अत एव च से
वौसि सगप निरासार्थी यदेदं द्यमः पशुः सोपि सामान्यं सर्वं भव [illegible] तदनुष्ठानं विना सोमधि
काराभावात् अनधिकारिणा रक्षेस्य कृतस्य वाकृत समत्वादिति अग्निहोत्रे त्व नारंभ
णीयत एव यत्तस्मिन्हूयमाने अवधानं भवति सर्वं यवमामेष्टिपशुबंधस्य प्रयानुपपत्त
भावात् सर्वं पि नं विनसोमं पूर्वसारथिमिश्रेत्वं तत्र रत्नेयं च माध्याथो अरणुं विचार्यते
किमयमनंतु नक्षत्रानादरः [illegible] धानस्यानंतसोमस्येति नत्राध्यानानंतर्युपदिष्टं दिसा
धानानंतर्याद्यधानस्यानेन कालानादरः क्रियत इति प्राप्ते आह नाविशेषात्
नायमाधानस्य तु नक्षत्रानादरः कुतः अविशेषात् एतस्य वाक्यस्याधानकालानां
तत्परत्वे वर्णमाने अनेन वाक्येन कोपि विशेषउक्तो न भवति अस्मादर्थस्येन नक्षत्रप

येव ८

ग्रा ४

का॰सा॰
२

हितेनैव चरुहोमेष्वितेष्वथ पवमानेष्टिहोमादधीत्यनेन वाक्योत्तरेणासिद्धत्वादनुवादत्वमनन
र्थकमेवस्यात् तेन सोमस्यैव वसन्तादिकालानादरेणैव क्रियत इत्युक्तं न चास्ति
वाक्यस्यानार्थवत्त्वेन सार्थकत्वाद्विधित्वं भवति अथवा व्याख्यायते आधाना
नन्तरं सर्वकर्मण्यः पर्वसोमयागः क्रियते नत्र सोमप्रयुक्तत्वादाधानस्य सर्वकर्मा
र्थं किं पुनराधेयं कर्तव्यं उत नैव वाग्नयः सर्वकर्मार्था अपि भवन्तीति संशये स
ति किं तावत्प्राप्तम् पुनः कर्तव्यं कुतः यत उपक्रमस्य सोमेन सोमविक्रीयैवोपा
यान्तरानुपपत्त्याधानेनाग्नय उत्पादिताः तेन सोमकाले सोमार्थमुत्पादितत्वात् स
मानविशेषाः असकालत्वात् कथं सर्वसाधारणाः स्युः अनन्तरं सोमार्थत्वात् य
सर्गे च तेषामप्रयुक्तत्वादन्यकर्मार्थं पुनराधानेनाग्नय उत्पादनीया इति प्राप्त आह
नाविशेषात् नैतदस्ति यदन्यकर्मार्थं आधानेन पुनरग्नय उत्पाद्या इति किं त
र्हि पूर्वोक्ता एव सर्वकर्मार्था भवन्ति कुतः अविशेषात् सोमकाले सोमार्थतया उत्पादितानामग्नी
नां सर्वार्थत्वस्याविशिष्टत्वात् यतः सोमेन यक्ष्यमाण इत्यनेन वाक्येनाधानानन्तरं
कर्मान्तराव्यवधानेन सोमस्य कर्तव्यतामात्रमुच्यते न त्वग्नीनां सर्वकर्मार्थताधा
नस्य स्वकालतावापनीयते नापि केवलं सोमार्थता वा बोध्यते येन गत्यमाणाविशेषा
शेषा असकालासर्वसाधारणाः स्युः अग्न्याधेयाभावेषु अतोऽग्नीनां सर्वार्थत्वमानय

रामः
२

नीनत्वात्सर्वकामार्थत्वाविशेषाद्न्यकर्मार्थं पुनस्तेनाधेयेन नोत्पाद्यत इति सिद्धं सो
मस्वत्वेऽपि चान्येषां यागानां दर्शपूर्णमासस्यैवैकस्यैव वाचनिकी नित्यत्वे अनियम एवेति श्रीअनं
तयाज्ञिकः ननु सोमयागमात्रस्य कालानादरः परमपि दमेव नाविशेषादिति संख्याख्यातत्वं
नवंनः न याहि किमयमग्निष्टोमस्यैव प्रथमप्रयोगेनुष्ठीयमानस्य त्वोघनादरः उत सर्वसोमया
गानामिस्तु काण पमाद्ग्निष्टोमस्यैवेति पाठे आहनाविशेषात् नायमग्निष्टोमस्यैव त्वोद
नादरः किंतु सर्वसोमानां कुतः अविशेषात् सोमेन यक्ष्यमाणो नक्षत्रं पृच्छेदित्यस्मिन्वाक्ये विशेषा
नास्ति यतः सोमेनेति सोमयागमात्रस्य प्रतीयमानत्वादिति वसंतेग्निष्टोमः सोमयागस्या
नुष्ठानक्रममुपदिशंः इदानीन्तनकालेऽप्यग्निष्टोमो वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति वसन्ते वस
न्ते ज्योतिष्ज्योतिषा यजेतेति शाखान्तरश्रवणात् ननु नहि वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येवंन
त्वग्निष्टोम इति उच्यते वक्ष्यमाणप्रथमसोम इति तत्राग्निष्टोमस्य च प्राथम्यं यथा स्यान्नो
क्थादीनामित्येवमर्थमग्निष्टोम इत्युक्तं चतुः संस्थो ज्योतिष्टोमो भवत्येवाग्निष्टोम उक्थ्यः
षोडशी अतिरात्र इति अत्रापस्तम्बः वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेताग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोतिरा
त्रमेके एवं समामनन्ति वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यस्य नित्यत्वाद्धिरण्यकेशिनापदिष्टं रोगव्या
सक्तं भवति रथंतरसाम्नावृहत्साम्ना प्रथमसाम्नावा प्रथमं यजेत नरथंतरसामानमकृत्वा
वृहत्सामानमाहरेदित्येके यदीक्षायदि पशुना यदि सोमेन यजेत अमावास्यायां चैव पौर्णमा

दे॰ भा॰ ७

२

3

स्यां वा यजेतेति केचिदेवं व्याचक्षते वसंतादृतवेनेन यदेनं वसंतर्तुनिवाकोपलक्षणं तेनायमर्थः
वसंते वसंतर्तुरूपे नवा केन यः प्रतिवसंतं ज्योतिष्टोमः कर्तव्यस्तेनोक्तं ते सोऽग्निष्टोमो नाख्या
स्येति तस्यैव नित्यत्वात् उत्थाय्यारीनां च काम्यानां संयोगादिति उत्थाय्यादयो हि पुरुषसंस्कारस
पूर्वपरिगणिता नित्या अपि संतश्च कामसंयोगात् काम्या अपि अतो दर्शपूर्णमासवन्नु
मासवद्भयरूपत्वादग्निष्टोमादीनामिति अत एवाहरिस्वामिभिरप्युक्तं संस्कारमध्यपाठा
त्वग्निष्टोमादयः समस्तसोमसंस्थाः नित्याः काम्यैरपि कार्या इति चतुःसंस्थस्यापि ज्योतिष्टोमत्वाः
द्विशेषाद्यपि नैकेनाधीक्षेपतिवसंतं ज्योतिष्टोमेनेष्टव्यं भवतीति नाग्निष्टोम एव संपन्ति
यमदृष्टात् पुनश्चैतत् वक्तव्यं विना संकोचस्याप्युक्तत्वादिति अपवादाग्निष्टोमसंस्थस्यास्वा
दीनत्वेति यक्कनित्यत्वात् पुनार्थमग्निष्टोमस्य दृष्टत्वं अतोऽग्निष्टोमसंस्थायां नित्यमता कामेन च

कृ

कृत्स्नधर्मीणामाम्नानात् इतरासु च संस्थासु नित्यो धर्मप्राप्तिरिति ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमा
लभ्य द्विपुरुषा सोमपीथिनः द्विपुरुषा सोमपीथिनो यजमानस्यैन्द्राग्नं इन्द्राग्नी दैवतं पु
नरुत्सृष्टपशुमालभ्य वसंते ग्निष्टोमे भवति द्विपुरुषा पितृपितामहाश्च सोमपीथिनाश्च
साम यावत्कृतः सोमयागो यस्यासौ द्विपुरुषसोमपीथी यस्य पित्रा पितामहेन वा सोम
यागो न कृतस्तेन स्वसोमारंभात् स्ववे यजनीय एषा हि सोमारंभः स्थिरो वा होम्यतप निरासा यौ
यथैन्द्राग्नपशुरुत्तरत्वादि कर्मापवर्गो नो भवति ततः सोमयागारंभनिमित्तमात्र एजार

राम॰
३

श्वाह॥ ६॥ अत्र ब्राह्मणं तत्रैव श्रूयते यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदथ स पिबेत्यासां सप्तैवं हुग्नं पुन
रुत्सृष्टमालभेतेति अत्र च निमित्तवाचात्वात्प्रत्येकं नाकपरिसमाप्तिः यस्य पिता सोमं न
पिबेद्यस्य पितामहः सोमं न पिबेदिति अतो न्यतरेणाप्य वृत्ते सोमपानेऽयं हुग्नः स्यादेवेति
न यायस्य पितामहः सोमं न पिबेत्स दुर्ब्राह्मणः इति श्रुतत्वाद्दौर्ब्राह्मण्यनिरसार्थोऽयं पशु
रिति गम्यते अतः कर्तृसंस्कारार्थत्वात्सकृत्कृतेनापि दौर्ब्राह्मण्यस्य निरस्तत्वादावृत्ते र
भ्यवणाद्वास्यस्य सकृत्क्रिया भवति एवं वाहितः दौर्ब्राह्मण्योस्य पुनरपि सवलो जातः पु
नरपि वाहितः पुनश्च दौर्ब्राह्मण्यापहतस्य स पुनरुत्सृष्टस्य स पुनश्छाग एव न सोम
पीतरोः कुतः प्रकृतस्यानुग्रहात् छागस्यापि हिमवत्सरे शेवास्वमानस्य पुनरुत्सृष्टस्य सं
भवदिति कर्मसमनानुसारित्वाल्लिंगं पशुमन्त्रो बामीय विकारं सवविध मीशां कुर्वंतीति इत
रेनु निरूढविकारे हविर्यज्ञविधधर्माणामिति योऽस्यर्त्विजो वृणीमानहोत्रध्वर्युब्रह्मणाच्छा
ऽवसिप्रशास्तारमित्यादयस्तां प्रतिप्रस्थातार पोतः प्रतिहर्ता च्छावाकोनेष्टाग्नीत्सु ब्रह्मणाच्छंसी ग्रावस्तु
दुन्नेतृन्वृणीते न नेता यजमानो मानरूजाव द्विश्वादिकत्वाद्ब्रह्मादीनुन्नेतृपर्यंतान्षोड
शर्त्विजो वृणीते पठ्यमानक्रमेणैव तत्र प्रथममध्वर्युः शाखान्तरोक्तं देवर्त्विजो वरणां कृत्वा
मानुषाणां वरणामनुष्ठेयं वरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदर्शिताद्यमनस्य मा
णभ्रावणां सर्वं स्वपमप्रवनानां मतलादिषु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्थना तच पा हिराणपथा

दे·भा·७
५

तेगवदिसिरोतथा सोध्वरस्मिरोतथयंतरश्च छेतवज्जुष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमेनाहं
यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति तथा अग्निर्मे होता आदित्यो मे ऽध्वर्युः चंद्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो मे उद्गा
ता आपो मे होत्राशंसिनः महर्त्विग्भिरित्यादिना ब्राह्मणेन छंदोगा द्वादश ऋत्विजो होत्राशंसिनः उ
क्तं न तु निमानवशस्त्येऽत्रमस्ति तथाहि एवं मे होत्राशंसिन इत्येतद्वारं शहोतृकाभिति ततो
दशम यो मे ऽमसाध्वर्यवेति ननु ब्रह्मादीनामनुक्रमेण यदा देव षोडशत्वसिद्धिः कि
मर्थं पुनः षोडशत्वमुक्तं सत्यं च मसाध्वर्यूणामृत्विगाख्या भावना यत्नार्थमिसदा च तेषा
मप्यवचनोऽयजतामृत्विक्त्वं स्यात् तन्मा भूदिति शेषः चेति अतश्च ऋत्वि[illegible]ग्वंधिमधुपर्कतानं
तथा सर्पेण क्रतुरश्मिरणात तनवधिधानाभ स्रणादिकं च मसाध्वर्यूणां तत्र भवतीति विनायाः
प्रयोजनं अथवा शाखांतरीयसदस्यमहोत्रार्थं षोडशग्रहणं तस्मात्सप्तदशमृत्विजं कु
र्वीत नेह मिरब्यानीति शाखांतरेषु तन्निषेधात् चतुरो वा ग्रावान् अथवा आद्यात् आहोम्य
वान्प्रथमान् ब्रह्मोद्गातृहोत्राध्वर्यूनेतांश्चतुरस्व वृणीते वा सर्वान् शाखांतरे विकल्प
न चतुर्णामेव वरणस्य श्रुतत्वात् तथा च शाखायनश्रुतः सर्वान्वेति आपस्तंबो विशे
षेन यस्य मारणेन ब्रह्मणान षेयान ऋत्विजो वृणीते एवं स्पष्ट्रान्नान्नां नान ईदृ वस्थान
गृहीतानि तिमहत्सत्ता नवृणीते चतुरः सर्वान्वेकेकशाध्वर्युप्रतिम स्यानां रंते षार मु
न्ने नार मिसध्वर्यु ब्रह्मणां ब्राह्मणाछंसिन माग्नीध्रं पोतार मिति वृणतो होतारं मैत्राव

राम·
५

ष्टया मैत्रावारुणं यावत्सत्रमिति होतृतः प्रातःप्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गातृतः सदस्यं स
प्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स सर्वकर्मणामुपद्रष्टा भवतीति तत्र प्रकृतानां प्रवर्तनार्थे
वरणमित्यनेन तत्र चत्वार्येव ऋत्विक्त्वं कर्मण्यन्येषु यन्त तत्कर्म सप्रवर्तिष्यन्तीत्यत आह तत्पु
रुषाः ऽन्तरे यथावेदं यजन्तरे द्वादशर्त्विजो यथावेदं तत्पुरुषाः तेषामाद्यानां ब्रह्मादीनां चतु
र्णां पुरुषाः आदेशकारिणोऽनुचराः सेवकाः इत्यर्थः यथावेदमिति यो येष्वर्ण्वविहितस्य कर
र्मणः कर्तारस्तेन तत्पुरुषाः यथोद्गात्रवेदविहितकर्मकर्तारः प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्या
उद्गातृपुरुषाः होतृवेदविहितकर्मकर्तारो मैत्रावरुणाच्छावाकग्रावस्तुतो होतृपुरुषाः
अध्वर्युवेदविहितकर्मकर्तारः प्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रुन्नेतारोऽध्वर्युपुरुषाः इति यथावेदमित्य
नेन ब्रह्मपुरुषाणां ज्ञापनं इति तान्स्वयमेवाह ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीध्रपोतारो ब्रह्मणः पुरुषा
इति शेषः ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीध्रपोतारो ब्रह्मणः पुरुषा इत्यर्थः प्रधानपुरुषवरणेनैव त
द्गणवर्तित्वात्पि पृथग्वरणं न भवतीत्यभिप्रायः अतो मुख्यस्य वरणेनैव तद्दिश्यास्तेन तत्कर्मसु
प्रवर्तिष्यन्तीत्यभिप्रेत्य चतुरो वा द्वानित्युक्तं तत्पुरुषाद्युक्तत्वात्प्रधानपुरुषे कार्योऽनारम्भ
के तत्र गतेवानतीयकर्म तत्पुरुषैरेव कर्तव्यं नान्यपुरुषैरिति पुरुषाणामपि पूर्वं वैगुण्य
रणासंभवे नोत्तरेणेति तदुक्तं तत्र तत्र अध्वर्युपुरुषा हि प्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रुन्नेतारो वा ध
र्येरशक्तौ तत्कार्यकारित्वेन प्रवर्तन्ते नात्मनापि एवं भावउत्तरस्य तत्कार्यकारित्वमेव तत्साहाय्य

द॰भा॰
५

5

मिसमिपेस सत्रकारेणोक्तं तस्य मधुपर्कः कुर्यात् पुरस्ताद्गामपि बहूनां मध्ये स एव कुर्‍
र्यात् यस्य विशेषान्तरगतलक्षणः स्यात् स एव पर्वैः पर्वैः कुर्यात् तदभावे सत्त्वरोत्तर इति ग
वामयने यत्र सत्रोत्थानेषु शाखिन मिसाहिनात्रसोदीनां पुरस्तात् प्रसंगा कृतस्तेन
तेनाव गन्तव्यः वरणानन्तरं व्रतानां मधुपर्कस्य प्रत्येकमर्हणं कुर्यात् यस्मरणास्त्विज इति
पारस्करवचनात् एकस्मिन्नपि वर्षे यदा बहवः सोमयागाः क्रियन्ते तदा प्रतिसोमयागं
मधुपर्केणार्त्विजामर्हणं भवत्येव यथाह सत्रकारः संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्थीय
वैनं याजयेयुर्नावृतार्थीय इति श्रुतेरिति पारस्करेणोक्तत्वात् ततः पुरापश्चाद्वावनं द्वि
रण्यहस्ते यजमानाय सोमसमर्पणं गामाग्नसाक्षी वीतहविष्कौ वा देवयजनयाचनं यजमानः
कुर्यात् तथा हि अग्निर्मे होता स मे देवयजनं ददातु विष्णुर्यां अध्वर्युः का होता मे देवयजनं मे दही
स्वाहेः एवं सर्वत्र ज्ञेयं आदित्यो मेध्वर्युः स मे देवयजनं ददातु अध्वर्यो मे देवयजनं देहि
चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजनं ददातु ब्रह्मन्देवयजनं मे देहि पर्जन्यो उद्गाता स मे देवयजनं
ददातु उद्गातर्देवयजनं मे देहि आपो मे होत्राशंसिन स्ते मे देवयजनं ददातु होत्राशंसिनो
देवयजनं मे दत्त रश्मयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवयजनं ददतु चमसाध्वर्यवो देवयजनं मे
दत्तेति देवयजनं जोषयन्ते देवयजनप्रार्थनानन्तरं ते वृताः ऋत्विजः सयजमानाः देवयज
नं जोषयन्ते सेवन्ते देवा यज्ञं येन किंचित् देवयजनं सकलसम्प्रयोगाणां भलो भूमिप्रदेशः जुषी

दृप॰
५

प्रीतिसेवनयोः पुक्तमिदं देवयजनमितिसेवं परस्परं संवदं नौत्रे वचागः कर्णं यद्देव स एव मध्यवसा
यं कुर्वीतेत्यर्थः स देवयजनमध्यवसायेति प्रदेशांतरे दर्शनात् यजमानो पिचनत्रैवं ज्ञो यव
नदतिनदभिप्रायमात्मनेपदं देवयजनं जोषयेतदित्यवगात् कीदृशं पुनस्तद्देवयज
नमित्यपेक्षायामाह अवृतमं वरितः समीपवर्तिप्रदेशाभ्यायदनिशयेतोवृतदृष्टमेतत् ए
वंविधं देवयजनं जोषयेत स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् जोषयेमन्यदन्यभूमेरितिशर्वी
तेतिवर्षिष्ठं समीपवर्तिदेशांते अन्यत्रातिशयितं स्यादित्यर्थः पुनः कीदृशं समं तद्दे
वयजनं समं स्यात् न निम्नं नात्युन्नतं तदुपरिसमं स्यादिति श्रुतेः वर्षिष्ठं अवि
भ्रंशि अविभ्रंश्य यजनेन्द्रनमूलभ्रंसनदतिभ्रंशि नविभ्रंस धर्मकमविभ्रंसितं
अभितो देवयजनमात्रतात्स्वयेतावन्नैव भ्रंसद्यत्र न यं कमविभ्रंसीति वचने समवच्चना
नुगतार्थदिवार्जितत्वमपि सिद्धं अतः परिशेषादन्यकेन नदिभ्र नविभ्रंस्यतदस विभ्रंसि
तत्रापि प्राक्प्रवणा वक्ता दितश्रुतस्थायां गमनं पतिबंधः सिद्ध एवां अनुगमनं पतिबंध
स्वेषः नविभ्रंसतेन शीघ्रमयो मुच्यन्ते स्थिरो दकं दृढमीत्यर्थः यस्मिन्वति नमात्राए
गायेन भ्रंश्यति समं संदविभ्रंशि स्यादिति श्रुतत्वात् अभितो देवयजनमात्रे देशो अ
भितः सर्वतो देवयजनमात्रो देवयजनकरणाय यो सौ देशो यस्य तद भितो देवयजनमात्र
देशं एवंविधं देवयजनं जोषयेत यस्य दक्षिणतः पश्चाद्वन्नतमं देवयजनकरणाय यो

दे॰ भा॰
६
6

तः प्रदेशो भवतीत्यर्थः अभित इत्यनेन पुरस्तात्पश्चिमदेवयजनमात्रं परिशेषणमाहाह पुर
पुरस्ताद्वर्जं पुरस्तात्प्राच्यां दिशि देवयजनमात्रेण परिशेषणीयं पुरस्ताद्देवयजनमात्रमति
रिच्यैनं हविर्धानं देवाः ह्यस्य स्मृतमसमम्पत्तिरिच्यते कामः दक्षिणतः स्यादेवमुत्तरत एवं इत्येव
समन्ततो देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते ति प्रोक्ते विमतत्वाद्देवयजनोपयन
मतीति नु देवयजनस्यैव निष्कृतत्वात् यथा देवयजनप्रमाणाद्देशान्तरं पुरस्ताद्दिशि रिक्तं न स्या
त् न पश्चात्कुर्यात् दक्षिणतस्तत्र तत्र कामं स्यात् कामं न स्यात् पश्चात्तु स्यादेवेति निष्कृष्टार्थ
र्थः प्राक्प्रवणं प्राक्प्रवणं देवयजनेन भवति अथवा दक्षिणतः प्राक्प्रवणं स्यादिति निष्कृ
तः उदक्प्रवणं अथवोदक्प्रवणं देवयजनं स्यात् प्रागुदक्प्रवणमिति निष्कृतत्वात् दक्षिणा
तः प्रस्फुटितमिव स्यादिति च यत्किंचानूचानर्त्विजः षष्ठे कवचं नोत्तमिदं अन्तर्वा
नात्त्विजो यस्यासावनूचानर्त्विक् तस्यानूचानर्त्विजो यजमानस्य सर्वं वा प्रदेशो दे
वयजनं स्यात् सुनक्तसत्त्रामपि ऋत्विजो हैव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनू
चाना विद्वांसो याजयन्तीति निष्कृतत्वात् याज्ञवल्क्यमतमेतत् देवयजनकार्यसंपादक
त्वादृत्विज एव देवयजनं यो देवयजने नो ब्रवन्मत्वा दिग्लोकेनार्थः संपाद्यः सर्वर्त्विग्भिरेव
गुणावच्छिन्नसिद्धिमन्तीत्यर्थः कीदृशाः पुनरत्र ऋत्विजो देवयजनकार्यं संपादयेति ये ज्ञाताः ब्रा
ह्मणाः शुश्रुवांसो वेदार्थं श्रुतवन्तः अनूचानास्तमेव वेदार्थमन्येभ्य उक्तवन्तो विद्वांसोऽधि

राम॰
६

गतार्थाः संनीयाजयंतीति तथा सर्वा वा इयं पृथिवी देवयजनं यत्र वा अस्यै क्व च यजुषैव परिगृ
ह्य याजयेदिति यत्र क्वचन देशे अनुष्ठानमात्रं पि यजुषा केवलं गायत्र्योरसादिना परिगृह्य
याजयेत्तावतैव स देवदेवयजनं भवतीत्यभिप्रायः अथाहायसैवः दक्षिणत उन्नतं उदीची
नाधायजेते देवयजन एव यजनमिति विज्ञायते दक्षिणावावृद्देवयजनं दक्षिणाग्रामध्येकस्या
णोर्दक्षिणादेवयजन एव यजनः स्यादिके इति उद्धतोषधिमूले परेण विमितं कुर्वन्ति उद्धः
मसुन्नतसितानु पश्चात्यामोषधिमूला निर्गमात् उन्नतोषधिमूलं तस्मिन् लुप्तौषधि
मूले देवयजने अपरेण तस्य देवयजनस्य पश्चिमे भागे विमितं कुर्वन्ति चतुरस्रो मंड
पो विमितमित्युच्यते विमितं चतुरस्रं स्यात् इत्यपरं निषमारात् इति परिशिष्टकारव
चनात् द्वादशारत्निमानमिदमस्य विमितस्यान्तरं कीदृशं विमिते प्राग्वंशं वंशो मध्यस्थलः
प्राग्गतो वंशो यस्य तत्प्राग्वंशं तस्य मध्यवर्तकः प्राग्वंशः कार्य इत्यर्थः तच्छालां वा विमितं
वा प्राचीनवंशं शालामित्युक्तेति प्रकृतत्वात् पुरस्तादर्द्धं तद्विमितं पुरस्तादर्द्धं प्राच्यां दिशि एक
देवं कुर्यात् शालायाः अन्तरात् स्वस्तु नाम यदि विमितं समस्तं न स्यात् तदा पर्यवोक्ते विमितस्य शालाः यज्ञा भवतीति
आयतत्वे स्तुतेव प्राचीनवंशं करोति पुरस्तात् उन्नतं पश्चान्निम्नं तत् सर्वतः परिश्रितमिति
अतो विमितस्य शालाया वा सर्वतः परिश्रयणं कार्यं तावार्ता परिश्रयतीति पूर्वोक्ते
परिसमन्तात् श्रयन्ति वेष्टयन्ति भिः ...हिना प्रतिदिशि द्वारं तद्विमितं प्रतिदिग्द्वारं कुर्यात्

त्या

अत्र विंशत्यरत्निर्दीर्घरज्जुः। दशारत्निर्व्यासरज्जुः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरुञ्छनं। तस्या अर्द्धे पंचारत्निमिति। १

दे॰ भा॰ ७

प्रतिसंसर्वीसु दिक्षु द्वारतोरणयस्यतत्त्वमिति द्वारं द्वारविपुलस्य प्रमाणमुक्तं मानवे दिश
यामित्यारभ्येति शयेहस्तः द्विहस्तामित्यर्थः। उदग्वर्ज्जं वा उदीचीं दिशं वर्ज्जयित्वा स्या
त्तिस्रषु दिक्षु द्वाराणि कुर्यादिति वाशब्दः पूर्वेसत्त्वप्राप्तस्योदग्द्वारस्य विकल्पार्थः। शालां
वा अथवा शालां कुर्यात् वा निमितं दीर्घं च पुनः शालां कुटीशालेति हरिस्वामिनः तथा शालां वा
विमितं वा प्राचीनवंशां मितं वेति श्रुतेः शालाप्रमाणं चोक्तं परिशिष्टे विंशत्यरत्निः शा
ला स्यात् दैर्घ्येण तु विस्तरेण त्ति तस्या ध्वनो पाप्रमाणादेवं व्यासार्द्धं सरो
करोतिमन्त्रैरप्यमिति प्राग्वंशकमार्थमिति सा विप्राग्वंशा पुरस्तात्स्याद्दक्षिणे
न प्रतिदिग्द्वारमपभवति परिवर्हणेनमपरे शालाकरणानन्तरमेवोत्तरापरे वेदे परि
वृत्तेव करोतीति प्राग्वंशशालायाउत्तर एवं पूर्वार्द्धं कमिति परिसमन्ताच्चतस्रो नाडयः
श्रिता तद्वायौ परिमाणेऽचतुरस्रं प्राग्द्वारं भवति अथान्तरेणाणा सांपरिश्रयतेमिति
शालाया उत्तरेणा शालाया उत्तरपूर्वे नाभिर्दग्धरिवर्तकुर्वीतेत्यर्थः दी
क्षाप्रभृतिशुक्लपक्षे पंचमी सप्तमी वा [illegible] शुक्लपक्षे दीक्षा कर्त्तव्या दीक्षाप्रभृति
दीक्षादिनादारभ्य पंचमीतिथिपत्ते सप्तमीतिथिं प्रतिवोत्सव्याभवतीति एतेनैतत्
उक्तं भवत्येकादशीदीक्षा गताइति द्वादशीत्यागामयं नतैकदीक्षापक्षे पंचमेदिने सुत्याभवति
दीक्षा त्रयपक्षे च सप्तमे दिने इति अथेदं विचार्यते शाखान्तरे दीक्षि[?]जोन गुलो [illegible]

एम ७

त्तिनपचवीनिरीक्षितस्य तन्नेमयाकाः प्रतिषिद्धास्ते किं दैवान्मानुषाद्वाकारणात् इत्या-
काशंक्याह वमसमन्दिनस्यातिक्रमे यत्तिषष्ठाष्टमादिदिने पु कर्तव्या उत्तनेति तत्र
स्वकारणवशवैपरीत्यं वदिगत्वाति कालातिक्रमनियतक्रियाप्रासक्तावत्ता रहिता
नामुपाहास्ससावाः कालातिक्रमे जाते नियत क्रिया निवर्तन्ते नित्यानां हानहोमपाका
नां क्रियास्यात् कुत एतस्या सकालत्वात् प्रोक्ता हि तेपाकास्तः कथं दीक्षितो नजुहोतितत्र
हानि प्रवर्तीति यावत्स हानि दीक्षितो न भवति तावत्स हानि प्रतिषेधः स एव समाहत्य
ह्वाभवति तस्मात्तावत्कालमेव प्रतिषेधः तावति वा हानि अतिक्रान्तानि अतोऽस
माहविषयस्य नित्यानां संध्यानवर्गा वैश्वदेवस्य पर्यन्तं ते मारीनो हानहोमपाकानां च
क्रियाभवतीति पर्वः पक्षः सिद्धान्तमाह तस्य मन्त्वात् दैवान्मानुषाद्वा स्त्याकालेतिक्रान्ते
सति षष्ठाष्टमादिदिनेषु अस्यमासे पक्षे नित्यानां क्रियान भवति कुत एतत् समत्वात्
कारणस्य तुल्यत्वात् तुल्यं हि नित्यानां प्रतिषेधकारणं यदेवान तिक्रान्ते मुख्यकाले
तदतिक्रान्ते विदीक्षितत्वं हि नित्यानां प्रतिषेधकारणं स च अतिक्रान्ते पि मुख्याकाले दी-
क्षितएवो अतः स्यात्तिक्रान्तेपि काले यावत्कालं दीक्षितत्वेनायैति तावत्कालं नित्यानां
प्रतिषेध एव यत्पुनः पूर्वपक्षे पाकयज्ञहानि दीक्षितो भवति यं चाहं समाहवानावध्या
प्रतिषेध इति तस्य त्वमान प्रायाप्यान दीक्षितशब्देन दीक्षाकालो लक्ष्यते अक्षिते

ह्रराणां विषयेवष्कृतिर्जीवसीनतस्य स्मरणं न स्मारयति कोऽपि विरुद्ध्याकालेऽहन्यते नयोगाका
नां क्रियान भवति यावद्धाऽवंते दीक्षितमिति आपस्तंबः न प्रतीक्षा दारा निष्क्राम्यति
नान्वनुसंप्रत्यस्माद्गृहाज्जुहोति नाग्निहोत्रेण दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते न ददाति न
पचति द्वादशाहं दीक्षा द्वादशदीक्षा अथ अग्निष्टोमभवेऽपि अपरिमिता वा द्वादशसं
ख्यातोऽतिशयेन नाधिकः संख्या वा दीक्षा भवति अपरिमितं प्रमाणमभ्युदयति परिशि
ष्टकारवचनात् अनत्यन्ताय दीक्षा पक्षा एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा अपरिमिता वा दीक्षा संति
शत्रावां न शरन्ने दीक्षा पक्षा आपस्तंबः द्वादशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासं संवत्सरं
वा यावत्कृशः स्यात् इत्यपरं विज्ञायते च यत्र दीक्षितेन कृशो भवतस्य यन्मेध्यो भवति यदा स्मि
न्नंतर्न किंचन भवति यन्मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति य
दास्य त्वगस्थि संधियति यन्मेध्यो भवति वा दीक्षितस्य तथा यजेत न परस्यान्नमाहरेत् यजे जु
होत्येवं न दद्यादित्यापनेऽपि इति पुराणादि दीक्षास्तवः प्रसवरूपस्थानं दीक्षा सोमक्रयप्रस
के सुत्याउत्थाने समाप्तिः एतान्यत्र पुराणादिविहितानि मनीषिणा द्विजातिः शास्त्र
निषिद्धबुद्धिर्नैसर्गिके भवेदिति यत्तूर्ध्वं स्मरणमिति आभ्युदयिकं श्राद्धं पूर्वाह्ण इति कर्तव्यः
एतानि वाभ्युदयिकानीति मध्यमे स्थाने विरोधो मध्यम आरंभः उत्थानं समाप्तिः अ
यमाभ्यामाख्याने एवं पुराणादि भवतः न सोमक्रयः प्रसवात् चाकुरुते यत एतानि सर्वा

राम
८

श्री

शोपुराणपदे क्रियमाणे निशोमकालस्य विरोधो भवतीति सोमस्तु नियतदिनसाध्यः तत्र चेत्
पद्गुरेव नियतकाले यदि च क्रयेस सोहे च पुराणाहप्रत्नीश्चाद्रिपनेन हाश्वस्तु नियतकालवि
रोधो भवति अतः सक्रमोत्थाने आरंभसमाप्ति च पुराणाहे भवतः स्मरणमप्येतावदेव भा
ष्युर्हयिकं पुराणाहे यास्तेष्वसमापनीयं च सोमश्चाप्युहविकल्पार्थः सोमस्य यादयो गुरा
मृता इति अतः सोमस्यारंभसमाप्ति च पुराणेह न भवत इत्यर्थः न वाचोदितत्वात् एवं सत्र
सोमेर्वेष्वनुवर्तते अथवा श्रुतिविरोधे सक्रमोत्थाने अपि पुराणाहे न भवत इत्यर्थः कुतः अ
चोदितत्वात् न ह्येवं क्वापि विशेषे चोदितं यत्सक्रमोत्थाने पुराणाहे भवत इति स्मृतिश्चेयं अतो
यतः श्रुतिविरोधो न भवति तत्र स्मृत्युक्तसारेण पुराणाहाधारणीयमेव यदा तु नियतकाल
त्वात् पुराणाहादेर्गृह्यमाणोऽश्रुतिविरोधो भवति न तदा पुराणाहानादरेणाश्रुत्युक्तमुख्यकाले
आरंभसमाप्ती कर्तव्ये अग्न्याधेयं तत्र च एकादशीशांति स्वमुपसदः पंचमी प्रसुतस्त्रिवारी
शांतिस्तनूपसदः सप्तमी प्रसुतश्चतुर्दशीशांतिर्द्वादशपसदाष्टमी प्रसुतो मावास्यायां दीक्षा
यजनीयेवा पौर्णमास्यां यजनीयेवासु समहरेत तद्विपरीतं पौर्णमास्यां दीक्षा यजनीयेवा
अमावास्यायां यजनीयेवासु समहरिति काठके च अग्न्याग्निष्टोमस्य पुराणाहं दीक्षायर्वेति
सुत्याः मावास्यैवासंस्थितेर्दीक्षा पुराणाहे सुत्येति मानवे च अमावास्यायां दीक्षेत यथावाप
र्वे शेषसुत्यास्यादिति दीक्षासु च पक्षेत्रं च पौर्णमासीमाग्घुत्वा पौर्णमास्यामिमयित्वा दीक्षितस्या

ग्निहोमप्रतिषेधश्चेत्तेः एकादीक्षान्तिस्वोदीक्षाद्वादशादीक्षाअपरिमितादीक्षाद्वादशाहयोदीक्षाप
सात्सत्राः नासदीक्षासदुपवच्छेदस्तत्कर्तव्यं किंकृत्वा दीक्षाभ्यः प्रागय्यवाहुतिंहुत्वा अथ्यवादी
क्षितान्तं प्रसवनैः सोमार्थोप्रसवनैः प्रागेव समारोपादर्विप्रागेवे सर्वः अथैवंसत्रणान्तः
अथवाद्र्यन्ते उपसमीपेअग्निमथित्वा तस्मिन्मथितेग्नौ उपवानोनत्याहि नदीक्षितस्या
ग्निहोमप्रतिषेधश्चेत्तेः यत्तः कारणाद्दीक्षितस्याग्नौ उपवाहुतिहोमस्य प्रतिषेधः अथ
नोनत्याहि नदीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिंजुहोत्याज्यं वारणीवासाय उपान्तिके ग्निं मथित्वा
उपाहुतिंजुहुयादिति अतोदीक्षितसंबंधिन्यग्नावुपाहुतिहोमप्रतिषेधात् समारोपान्ते
मेव उपांसमीपेग्निंमथित्वा तस्मिन्नुपाहुतिं हुत्वा नदीक्षामवच्छेदं कुर्यादिति होमान्ते
वत्तस्पष्टो विकल्प एवा तावन्मात्रार्थमुपादित्सत्वान् अस्मिन्प्रसंगे गार्हपत्य सामंसक्
प्रसहनेनकर्म आरंभवारणीवासाय ये निष्क्रन्तवान् उपवच्छेदनं वैकदीक्षाप्रसंगेनैवाग्निसर्गानंतर
कर्तव्यं अनेकदीक्षापक्षे तु प्रस्मिन्नहनी च्छाभवति तस्मिन्कर्तव्यमिति आधानंतरं त्रिरात्रा
दिष्वग्निधारणामध्य एवैवं सोमारंभसत्रहात तस्मिन्नेवाहवनीये उपाहुतिर्होतव्या कर्कोक्ता
वील्कु उपवच्छेदनाप्रागेवदीक्षितानां पावेवउपाहुतिं वांछति यथा वा उपान्ते वाग्निंमथित्वेति न हि
दीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिंजुहोतीत्यस्यं जुउपान्तिकमंथनपक्षस्यार्थं वाहोनप्रतिषेधविधिरि एम:
त्याहुः कुतः उपांशु स्पन्वेष्मध्यर्थानुहुतीति उपवच्छेदनाप्रागेव उपाहुतेर्विहितत्वादिति अतोऽर ९

यच्छेदनात्प्रागेवेदं प्रसक्तं येन तेषां मते समारोपात्प्रागपूर्णाहुतिमन्त्रमते न भवति उपक्रमणकाले वोभ
यच्छेदो होमच्छेदनेसंनिधेः अथवा पूर्वोपक्रमणकाल एवोभयं कर्तव्यं किं पुनर्भयं होमच्छेदनोप
पाहुतिहोमश्च एषच्छेदनं चैव सर्वः कस्मात् संनिधेः शतपथे पूर्वोपक्रमणे संनिधानमेवोभ
योः श्रुतत्वात् एवं च स्वपत्नीव्रमर्चा जुहोतीति दीक्षास्वेव वा होमच्छेदनं कार्यं नोपक्रमणकाले
कुतः दीक्षासु पर्वं छिनत्तीति श्रुतेः यत्र तत्संनिधेरुपक्रमणकाल इति तदयुक्तं दर्वेरसंः सं
निधिः श्रुतिवाक्याच्च संनिधेर्बलवत्त्वात् अतो वाक्यबलात् संनिधित्वाद्दीक्षास्वेव पूर्वच्छेदनं क
र्तव्यमिति अथाहवनीयं दीक्षासु पर्वं कारयति किं गिरिराजस्य पसतस्तु वैति मानवेच दीक्षित
स चेत्स्वा श्रुपाधपमच्छेद्यात्स्रुवमरणीवाहत्यपर्पस्यांते ग्निमपि त्वा कपाहुतिं जुहुयात्क्वीनेव
दाहक्लीयेहुत्वेति समारोपस्थापनीशालासंभं पूर्वार्धे गृहीत्वारणी पाणिर्हस्तेन गन्मेतिशा
लायां गृहपत्यगार्हपत्यसान्समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरणगार्हपत्याहवनीयौ के मे शास्यते या
निरितिमंत्रेणारण्योः समारोपस्य देवयजनमागत्यारणी पाणौ कृत्वा पूर्वद्वारेण शालायां प्र
विश्यारणी पाणिरराणिद्वयहस्तः सम्पूर्वार्धं शालास्तंभं गृहीत्वाभिपद्यतात्स्प मंत्रलिंगाद्य
जमान एतेहमगन्मदेवयजनमित्यमुं मंत्रमाह यद्वति अथारणी पाणौ कृत्वा शालामध्य
वस्थितिः पूर्वार्धं स्थूणाराजमभिपद्येत यजुराहेदमगन्मसादं श्रुतत्वात् अथाहवनीया
नः अरणीपाणौ कृत्वेति वचनात्समारोपार्थ रण्याग्रहणागमनं दर्शयति शालांपार्श्वे भागः

द॰भा॰ ७
१०

10

शालायाः पूर्वार्द्धः तच्च भवः सर्वार्थः महती स्यशाला स्यशाला तज्जः तं अभिप्रायं प्रायश्चत्ते नास्मच्छ
तयजुराहेति अरणीपारोप्य स्याः सावरणीकासितः प्राग्वंशस्य मध्ये स्थलतराजमासस्यज्ञाय
तीक्षिवाजसनेयक मित्याय संवः स देवयजनमध्यवसाय पूर्वे काष्ठारा पत्नीशालं प्रपद्येनि जये
वक्ष्यमाणत्वात् तत्रापि पूर्वद्वारेणैव प्रवेशनं शालामध्यवस्यते। निवचनाच्छालायाश्चिपेत्तत्र
तैव अत एव शालायामित्युक्तमेव पदेनापि पूर्वस्तत्रैव योजितः सोमाधानप्रसंगे तु त्रिराज्यायः
स्नैधारणामध्ये सोमयागप्रारंभकाले निसदूतानामेव गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां
त्रयाणामप्यसमारोपः कर्तव्यः क्रतुधर्मेण समारोपणावस्यवता इर्वे यस्य पुरुषार्थत्वेन्यथा
रास्यबाधात् क्रतुपुरुषयोर्विरोधे क्रतोः प्रगुणत्वात् कर्तव्यानपुरुषस्य क्रतुधर्मे प्यसमा
रोपसंस्कारोप्यकार्यो वैगुण्यं भवति नवनरिष्यन्ति सर्वे गते ग्निप्रय इत्यस्मिन्सर्वे कर्मार्थे धा
रणकाले समारोपाभावः यतस्तद्वारणं सर्वार्थे संवत्सरस्यानुष्ठानशेष एवेति गार्हिता स्वयं तस्य
समारोपाभावः अरण्योरभावात् तस्य विशालासंभवग्रहणे लौकिककाराणीयरणि भवेत्सैव निक
कीर्वार्याः अनेकयजमानैकत्र सत्रे रणीपारणयामुख्य गृहपतिं शालासंभवग्रहणाकुर्वीरन्म
न्वारंभेते नहेतं स्पृशकारणावस्थाति अवश्यंभवति गृहपतस्यारंभइति राजानं निरुध्यासादनन्ते
न् शालायामित्यत्रानुवर्तते राजानं सोमं शालायां प्राग्मध्ये निरुध्यामिआहवनीयस्यैव तद्वद्वय
इवचनात्सोमोराजाआहवनीयानीतो भवति प्राक्याद्वत्तमुपहरंत्सोमस्य विष्णमार्गे समष्टिं

एम:
१०

विहृत्य सोमार्थमग्निं विहृत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चोद्धृत्य क्रयात्प्राक् सोमक्रयात्स्वर्गस्य
सोमयागमासंमासवर्जितेन हविर्यज्ञ विधेहि तेन व्रीहिप्रधानं ततो अदनमत्रं वहरं स्कंधपदे कर्म
ति अस्मात् विस्तारस्य क्रत्वनिर्देशात् एवैकः कर्त्ते अग्निष्टोमसंस्थाज्योतिष्टोमार्थं गार्हपत्या
दाहवनीयमुद्धरामीत्येवं तथा च समानत्वे एवं याजमाना विमितं प्रविश्य कात्यायनिर्देशं कृत्वा
नस्मिन्नग्नौ विहरतीति अत एव विस्तारो वक्ष्यमाणस्यर्त्विजस्तरणा गार्हपत्यं मथित्वेति गर
मयेति ततः प्राग्वंशम् शालांप्रविश्य सभ्यगृहस्य सोमनिधानं मथनं ततो मन्थ संस्कार
एवैकं विहरणं ततः सोमार्थान्नोपहार इति सर्वस्य प्रक्रमे क्रमेणैवमेव साग्निं दिशा स
ग्निं विसृज्य सवयेन सोमयागे गार्हपत्यस्य स्वरस्य मध्यात्त्रिपदे पुरस्तात्प्रक्रमे पुनः पर
मर्द्धमात्रमेवाहवनीयस्य विहरणं कर्त्तव्यम् अनग्निविसृजनियमः तत्राध्वा प्रक्रमः
मेष्ट्वा दशस्वाहवायसमसावेव सेन्तरमेवाधानोत्तरस्य सारणा मध्ये येनकेन विश्वमा
णेन च यावाहवनीयं विहरणं साग्निविसर्ज्यावस्थकन्यायान्सर्वेयजनमध्यवसाय
एवं याजमानपत्नीशालामपघ गार्हपत्यस्योद्धृत्यावोपरि गार्हपत्यस्योद्धृतस्य प्रक्रमेव
प्रक्रमान्प्रक्रामतीति ततः प्राच्यमात्रं विमिमीते तस्य मध्य आहवनीयायोद्धृत्य वेदि
ति अमत्स्येसमर्द्धमासः अर्द्धं नपुंसकमिति समासः अपराह्णस्यान्ते चः ततो यज
मानो परान्हे अह्नो द्विधा मनस्य द्वितीये भागे पर्यवाछिन्नमन्त्रे पापसारयमो दर

ह० भा० ७

११

काद्दिनद्श्नाति अपराह्णे रीत्तेन पुराकेशश्मश्रुवपननाद्यत्कामयेत न द्श्नीयादिति श्रु

तत्वात् उपवसेद्वा अथवा यदुपवसनमन्नं यदन्नं संपद्यते तदश्नीयात् यद्वा संपद्येते ति

श्रुतेः नवा अथवा इष्टिवाउपवसेद्वा नाश्नात्येवायं घृशने भवति यथा नाशिशिवेद

यिकामं नाश्नीयादिति श्रुतेः कृत्वर्थमपरिशिष्टस्य उत्तरे परिवृत्ते दध्युं भवत्सर्व

रीत्सा अशनानन्तरं यजमानं कर्तु साधनभूतमर्थं धान्यघृतहिरण्यादि द्रव्यमन्यस्मा

अपरिग्र्य कृत्वर्थमेगोपाययथाकास्वस्य पार्श्वे स्वमन्यस्मै कृत्वर्थस्यापरेशं कृत्वा

उदकुंभवत्सुदकुंभयुक्ते उत्तरे परिवृत्ते अप्सुदीक्षा भवति अप्सुदीक्षेति वक्ष्यमाणा

स्यकेशश्मश्रुवपनस्नानसंस्कारस्य नामधेयं अथो तैरेणशास्त्रां परिगृह्णंति तदुदके

भमुपनिदधातीति श्रुतत्वात् अत्र कृत्वर्थमपरिशिष्टं वेति पाठान्तरं परिशिष्टेति अग्ने ५

रीक्षास्वायरेशादिति वक्ष्यमाणत्वात् अथवैवं योजना अपराह्णे श्नाति यदुपवसेद्व

वा [illegible] नवा कृत्वर्थमुपदिश्यान्यस्मै यजमानोऽन्यस्मै कृत्वर्थमपरिशिष्टापराह्णेद

ध्रमश्नाति अथवा उपवसनमश्नाति नवाश्नाति यन्मध्यमेवाश्नाति समानम्याया

त् इयं योजना साधीयसी अन्यथा स्वयोन्वयानुपपत्तेः तथा यजमानवेदे इद्रास्यामीति

निर्दिष्टे स्वमशनमश्नीनाद्ध्रामधुमिश्रणयजमानः पत्नी वेति काठकेवपनी ॥ एम

यजमानश्चाश्नीतइति आपस्तंवस्तेनैव श्रुनमश्नाति सर्पिर्मधुमिश्रं दधिमधुयद ११

स्य मनसः प्रियं न हृष्यामीति तेषामामुष्मिं लोके भवन्तीति ज्ञापयते नयाशितः स्याद्य यातो दीक्षा
सु कनीयः कनीयो व्रतमुपेयात् पुरस्तात् दीक्षाकेशवपनादामसोवापरिधाना भोजनमेके समानयं
नीति उत्तरे पर्याये तउदकुंभवस्य परीक्षा अशनानन्तरमेवोदकुंभवस्कन्नेरध्वरियुक्ते परीक्षा
भवति ततश्चायं पर्यायक्रमः देवर्त्विग्वरणं मानुषर्त्विग्वरणं मधुपर्कः पुण्याहवाचनं दक्षि
णासंकल्पः सोमसमर्पणं मांगल्याशीर्वादः पानं देवयजनप्रार्थना देवयजनजोषणं शा
लापरियुक्तकरणं स्वाहुतिः समारोपः देवयजनं प्रतिगमनं अरण्या यागोत्कृत्वा शाला
यां प्रवेशनं अरणिहस्तस्यैव स्तंभालम्भः सोमनिधानं मंथनं विहरणं सोमापान्नोपह
रः कृत्वा पीपदेशः इत्याशनमपराह्ले ततो पूर्वा दीक्षेति नापितउपतिष्ठति नखानि निकं
तेषाउध्वमन्तीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमं नापितो वपनकर्तारं उपसमीपे तिष्ठति स
त्विष्यते सति अध्वर्युरेणुपसम्मन्तीनि अंगुष्ठात् प्रभृति नखमारभ्य सर्वाणि नखानि निः
कृंत निमित्तं छिनत्ति तत्रापि दक्षिणहस्तस्य प्रथमं प्रथमं दक्षिणहस्तस्यांगुष्ठादीनि
नखानि निकृंतति ततः सव्यस्य हस्तस्य ततो दक्षिणस्य चरणस्य ततः सव्यस्येति कुतः
श्रुतो सव्यदक्षिणात्वाविशेषान्नखानां विशेषाच्च अंगुष्ठे भवान् नखां गुष्ठः शरीरावयवा
श्चेतियत् प्रथमं दक्षिणांगुष्ठस्य ततो दक्षिणहस्तांगुलीनां ततः सव्यांगुष्ठस्य ततः स
हांगुलीनां एवं पादयोरपि नखानि निकृंतनीयानि सव्यदक्षिणाव्यपदेशाविशेषान्नख

दे॰भा॰ ६
१२

न्नाविशेषाच्च सर्वेनखान्येवाग्रे निकृंतति रश्मिरात्स्येवाग्रे अंगुष्ठयोरेवाग्रे इति श्रुतत्वात् ए
शिरसं गोदानं विनायोनतंतीमा आवप इति सव्यमित्यांगविरुध्यिमांहीवत इति गोदानं शिरसोऽ
शिरसांप्रदेशं विनायेकं कर्त्तारिनातस्याकेशानिजटांकृत्वा इमा आवपस्वेनेन मंत्रेणान
ति क्लेश्यति अभिराईकरोति किंतर्हेवदक्षिणरां गोदानं सदाक्षिणमेवाग्रे गोदानं विना
स्यति सदक्षिणमेवाग्रे गोदानमभ्यक्तंतमीमा आप इति श्रुतत्वात् एवं कुशतरुणां उ
पधरस्वनेनमंत्रेणा कुशतरुणां दर्भतरुणामेतदेधाति अथयदर्भतरुणाकमंदेधास्यो
षधे त्रायस्वेति श्रुतत्वात् स्वस्थं कुशाग्रदर्भतरुणामितिहरिस्वामिनः स्वधितेरणाभि
निधाय छित्वा पात्रे प्रास्यति चकारेणाप्यवदिसनुकृष्यात ॥ श्यवदेवस्वधितेति
मंत्रेणा क्षुरेणाभिनिधाय क्षुरधारां अंतर्हितं तरुणां स्या पारिनिधाय छित्वा सतरुणान्के
शान् अनुदपात्रे प्रास्यति संनिधौ स्थापिते दर्भपात्रारैसार्केतो छि नान्केशान्प्रछिपेत्
सर्वे अथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनं हिंसीरिति श्रुतेः तथा प्रछिछिघो दपात्रे
प्रास्यतीति च एवमुत्तरं तस्मिं एवमेव तस्मिं मुत्तरं गोदानमुत्तरं शिरसः प्रदेशं संस्करो
ति ततपश्चात् स्मिं अकर्तारिना केशानां विनारराता स्मिं अभिक्लेदनं तस्मिंतरुणां तदे
नं तस्मिं क्षुरेणाभिनिधानं तस्मिं छेदनमिति तस्मिं मेवोत्तरं गोदानमभ्यक्तं नतितस्मिं दर्भ
तरुणाकमंतर्दधाति तस्मिं क्षुरेणाभिनिधायं प्रछिछिघो दपात्रे प्रास्यतीति श्रुतत्वात् ना

तदे

एम:
१२

पितापात्रं प्रयच्छति तत्राध्वर्युर्नापिताय पात्रं प्रयच्छति अपि पत्नी स्पर्शः अथ नापिता
य पात्रं प्रयच्छतीति श्रुतेः तेन केशश्मश्रु वपति सनापितस्तेनाध्वर्युणार्पितेन क्षु
रेण केशश्मश्रु वपति मुण्डयतीत्यर्थः स केशश्मश्रु वपतीति श्रुतेः श्मश्रुशब्देन सर्व
ज्ञानि लोमान्यभिधीयन्ते ... वसुधारो मारिणावर्जयित्वा आप्यं तवक्षुरेण वर्हिः आ
र्द्रं शेषपरि प्रितपत्नमानः केशश्मश्रु वापनं तदुपवसावपेत् श्मश्रूणि पक्वा नपिव श्म
श्रूण्यप्य सावप्य केशानायतरे स्थितिदक्षिणं गोदानमुक्तम्पायथ वायच्चैनमित्रिमा
गं यद्गर्भं मेन दध्यैति मानवेनकसाविमि तथा लोहितमनभिगमयन्नोडुम्बरेणारं
ताधावेत्तिति आपो अस्मान्मातरः स्नातो लोहितमयस्मुक्तामनक्तंतरप्रवर्धि आपो अ
स्मानित्यनेन मन्त्रेण स्नातो लोहितमयस्यनेन मन्त्रेण तरप्रवर्धि पुत्रकामस्ति सप्तकेश
श्मश्रु वपस्तु स्नाति सह्यासापो अस्मानिति निष्क्रान्तत्वान तथा अप्यपाठ्ङ्वा तदुक्त्वा
मस्तु हितमपरत्निवक्ष्य तत्वान दक्षिणाये त्वा वोदकुंभोदकेनैव स्नानमिति कर्कः अत्राहप
तं तः स्थावरस्य पुस्नाति शंखिनी छव्वकिनीपुलोमशेतीर्थेकुण्डे हिरण्यमवधापनस्मि
न्नातीनित्यात्र सनेपक्वमिति मानवेन तीर्थेनावगाह्य सावकासुहिरण्यवर्णाः शुच
यः इति स्थावरास्ससात्वाकपमनसमावायो हितमपः शुभिशस्तएमीसः क्रामति का
म्येन तीर्थेनावस्थपशवायहन्ति स्नात्वो हितमपरस्य क्रम्यन्ति अनस्न डगाहि स्थावरे

वापो अस्मानिति मंत्रेण स्नानं उदिदाभ्य इति मंत्रेण जलमध्यादुत्तारः एतदिदं रुक्मं मलं निः
सरामि इत्युक्तेः ननु कुंभोदकेन स्नानं अविधानात् उदिदाभ्य इति मंत्रलिंगविरो
धाच्च आपो अग्नेः सकाशादुद्भिदः एतः सन्तु देवि उत्तमा मित्र उदकमामी इति मंत्रार्थः एव
कुंभोदकेन स्नाने कृते विरुध्यते उदकुंभ निधानं तु तथा इष्टा ध्यौ सोमक्रयवत् को
भवते स्नानानंतरमावप्यान्यापसोमवासः वस्ते यजमानः परिधत्ते क्षमा अत
सी तद्विकारः सोमं अपवासः परिधत्ते इति श्रुतत्वात् निष्पत्व वैद्युपाने हतं वा
भिरम्भकस्य अहतेनैव वासस्यात् तथा धर्मे निष्पवत् वा इति वैधयाच्छान्ति पस्पाता
रंभन्ति यजमान पुरुषं पत्नी निहरिंवापिनः क्षिप्त संपरीते हतान्यासि पेषधं
इति पैषार्थः ततश्च वासराहतंसपर्कान्मेध्यत्तामवन्ति स्वभिप्रायेतानः सर्व बि
तः सम्यारिताभ्याव हेयू गांठ घर्षवन्ति ततो भिरम्पुस्य यजमानः परिधत्ते तथा अ
ह्यः स्याख्यानं यामतायें न हे निष्प्व वैद्युपाधदेवास्यात्रामेध्याकरणानिवापयति
वान हस्य मेध्यमसदिति पक्ष अहतं स्यात् भिरस्पु सेमध्यमसदिति श्रुतत्वा
त् वाससत्पघातः परिधानेन तस्य मेध्यामवन्ति अत्तो हतमपरिहितं मरजेऽव ।
भपामतायें अनसारतायें न हे निष्पवैद्युपाधक अहतं स्यात् एतानिष्प वा इ
सेवं प्रैषम च्छपूर्वं याघजमान पुरुषंमेध्यं यदेवासवासः सोत्रलोके अमेध्य स्त्रीक

रात्रिं वाचयन्ति वा ॥ अमेधः कुर्विंदः तस्य वा समेत्यमेधं स्यादित्येवमर्थो निषेधः वाशनि
प्रेष्यन्ति अपशुसरांशं हन्त तस्यैव वा तस्याभिरक्षालितस्याभ्यसने नमेध्यता भव
ति स्नातकस्यैवाऽमोत्रधौतं अथवा स्नानेन मस्य ह्नत स्नानेन वस्त्रं वसनीयं स्ना
तवस्त्रं सदा परिधीयमानं यद्वासः तदमोत्रधौतं मरजकप्रक्षालितं सदा परिधेयं
अथोपवस्त्रं स्नातकस्य निहितमप्रक्षालनकृतं भवति तेनोत्तरापि परिधेयमिति वक्तव्यत्वा
त् अथोपवस्त्रमिति अभिसिद्धं गृहादवस्त्रं निर्हृतं दर्शयन्ति स्नातेन वस्त्रान्तर्यस्नातकस्य
निहितं गृहस्यापि तद्भवति तेनापि वारि सततं ... तेन वर्तितं संबधन्तस्य यस्यापि
विशेषमाह विचितकेशप्रसारितदशा स्नातकस्य वा इति एतदुक्तं स्नातकस्य
वा विचितकेशस्याह विचिताः निकाशिताः केशा यस्मात् तद्विचितकेशं प्रसारिता
दशा यस्य तत्प्रसारितदशं तस्य कलितदशं तत् उक्तं वा स्नातकस्यं वा दीक्षातवसो रि
स्मेन मंत्रेणापरिधत्ते तस्य परिधत्ते दीक्षातपसोस्तनूरसीति श्रुतत्वात् नग्नाविकुरु
ते नो विषयन्ति का तान्न कुरुते अनेनो विकमेव वासः परिधत्ते इत्यर्थः तत उत्तरी
यं च धारयन्ति कारणयाजत एकमेव वासः इति हरिस्वामिनः तथा हि तदेकमेवा स्नवे
नैकस्य दर्शनाद्याहरेत् यागतस्यैकवस्त्रस्याविवत्स्य कारणाभावात् तस्य वा एतस्य वा
ससः नेहि हंदीक्षितवसनं परिधाय अन्तरं दीक्षितवसनात् न्यद्वयेन परिधापयन्तीति

हि सर्वत्रैकमेव दृश्यते तथा हं यस्तोऽर्द्धया समीदृशी यति तावन्मेवा स सीपरिधा यो देतश्शि॰
तथा वाप्येनेवा साऽ सि परिधापयती ति व्यक्तवेनमेव दृश्यते तेन विवक्षितमिदमेक
मिस्वसीयते तथा धोवासः स्यात्तनी विदत्रो नाल ओतं रंदीस्सि नवस नाहि त्रिवी
दधा तेष्वृत्तवेव रूढत्वान एवं यतिप्रस्यातापरस्मिन्यारिद्धतेपत्नीं तस्मी अप्पुदी
स्पारीसयती विशेषः एवंमतिप्रस्याताअपरस्मिन्नारिद्धतेतस्मी यत्र कमप्पु
दीस्पापत्नीदीस्यवति एवमिति यजमानवत् अनेनैवयजमानदीस्मोक्षयकारेण
सर्थः वयमंवाँवयनेवाभवति वातभवति नराववयनयसेणगोहनसंस्कारामा
वः तस्यववयन्नार्थत्वात् नरवनिकंतमेजुभवति प्रानं उष्णमर्ता अनीविकंवासः प
रिधानं उत्तरीयधाररणंच धेन्वनडुह्योनीत्नीयात् धेन्वनडुह्योर्मीसंयजमाने
नास्तीयात् अथैतं शालाप्रयाणवतिस धेन्वैवानडुह्यश्चना स्तीयादिति श्रुतेन
त पुत्स्वधर्मोपासंभवात् क्रतुमध्ये समाम्नानात् क्रतुधर्मो यमितिप्राप्ते इत्सुच्यते
पुत्स्वमात्रधर्मोयंन तु क्रतुधर्मः कुतः क्रतावसंभवात् न हि क्रतौ धेन्वनडुनासंभोज
नस्य प्राप्तिः या विविधत्वेत प्राप्तिपूर्वकस्य प्रतिषेधो न भवति नचात्र प्राप्तिः कथं
पत्नीदीक्षितस्ययोव्रतनाविहिता तं मिद्धस्वनेनेरह विःशेषपसुडकः [illegible]

[illegible] स्वयोवृतनाविहिता तंमिद्धस्वनेनरह

[illegible] अतो निषेधस्यासंभवात् सुस्थमात्रधर्मेणवायमिति केचिद्
ष्यान्न विषयोयं निषेध इत्याहुः ॐप्यावसन्निप्रकरणामनुग्रहीतं भवति अतः भक्त
भोजनेवा अंसौ विधेतव्यासावंसतः अंसौ वाहुमूले तेचसर्वस्याविभवन्नर
निर्विशेषणानुपपत्ति अतो वांसाभ्यां वसंतस्यनेवसोसाम्याकामवृत्तइतिस
वृत्तस्यः वत्सयानांसरोसलइत्यमरः अंसत्लैयाहैवनदृहयोमांसस्यभोजनेक
र्तव्ये नतु होत्वाद यान्नवल्क्यो भ्यामेवाहमंसौ सर्वोनभवति निष्क्रतेः स्पर्शो वेदत्वनड
हं भवतीतितोहमभ्यामेवेतिया ज्ञवल्क्यऽवावेस्यर्थः प्रपाघास्माचैस्मवएका द
शकपालः नतोवाहुगृहीतं पत्नमानेशालोपवाद्यप्रवेशपाग्ना वैष्णवएकादशक
पालः पुरोडाशः कर्त्तव्यः अथैनं शालाप्रवाद्यवतीति निष्क्रतत्वान्न तथा अत्रहोम
सोयिध्यावस्त्वाधानां ब्रह्मचरणाभावः ब्रह्मोपवेशनं व्रतयग्रहणं ततः प्रणीता
प्रणयना दिकस्मिरणापायाभावः अतः प्रणीयाग्नावैष्णवमेकादशकपालंपुरोडा
शं निर्वपतीति श्रुतेः परिभाषयैव प्राप्तएकादशकपाल इत्यनेन देवमात्रवि
धा परिभाषेति ज्ञापनार्थं आदित्यंपयावरुः आदित्यमपश्चरुः द्वितीयं हविस्त्ववा
भवति वान भवति नैकआदित्येभ्यश्चरुं निर्वपतीति प्रसहभयं तेवाग्नावैष्ण
वः प्रक्रान्त इति तेनाग्नावैष्णवो नियमेन भवत्येव आदित्यस्यैवस्वपरकि सोमय

निवानवेति अत्रेरेवमाज्यांशुभवति ३ सर्गीयाप्रायगीयानि च्या देवनेस्कन्तेचास
नस्यसप्तदशसामिधेनीभवस्यपाठः सुदेवेनयजतीति भूतेभ्य अथाग्नावेस्मावे
प्रकृतिवत्सर्वांगेषुप्राप्तेष्वाह प्राक्समिष्टयजुषः करोति समिष्टयजुषः प्राग्या
न्यंगानितान्येव करोति नन्वत्रसमिष्टयजुर्मात्रस्यप्रतिषेधः समिष्टयजुरेवन
जुहोतीति हिरण्यकेशिनेवसनंपरिधायपुरापत्युस्पर्शस्याया अन्तगच्छामीसतो
हियत्नस्यसमिष्टयजुरिति सत्यमेवं पुरापत्युस्पर्शस्याया अन्तगनहेतोमाय
हियते तत्कारणमुपदिश्यतेन न्यूनसमिष्टयजुषिकृतेपर्यन्तगमनं नहि तेन तेरेषुप
तात्वेपुष्कियमूरोगुरस्तेनामन्तगमनंभवति अतः साधूक्तं प्राक्समिष्टयजुषइति
समिष्टयजुर्वर्जं वा अथवा समिष्टयजुर्वर्जं समिष्टयजुर्वर्जमित्यादिवान्यत्सर्वकर्मा
पवर्गान्तं भवति तन्मात्रस्यप्रतिषेधात् एवंपत्न्युपन्यासकृतेयः पेसः श्वे
यामसरवाभपर्यन्तव्यः कश्चासौ प्राक्समिष्टयजुषः करोतीति अत्राहहोत्र
स्याग्निः नस्यसप्तदशसामिधेन्योभवन्ति सुपाठः सुदेवेनयजतीति अत्रसाप
दस्यायांसूत्रयोर्विधिः इतरेषामनुवादः प्राप्तत्वात् समिष्टयजुर्देवेति समिष्ट
यजुरादिपदार्थकाण्डवत्तोपविधिः कुत एतन्न हेतोर्थ्येवाह अन्तोहियत्नस्यस
मिष्टयजुरिति यथात्वोपचारिकोयन्तःपरिहियतेसमिष्टयजुर्न्तत्रयायस्माधिको

ब्रास्तत्रातत्पर्यात्स्य योनयरिक्रियत इति काश्युक्तिः तथा स्तुरेष्वागतेष्वपत्नमपहुकान्ताः
समिष्टयजुर्वर्जं करिष्यंतीत्यनुपपन्नं यत्र समिष्टयजुरेव नेति तद्विरोहुर्यंतरायै
स पावधारणं येनुसमिष्टयजुर्वर्जं क्रियामंत्रयते तथा मत्र समिष्टयजुरेवेत्ययम
नुवादो भवति ध्रौवस्याप्यायनेतरेत्नेदूभणहोमे विनियोगात्समिष्टयजुषः सामर्थ्या
देवनिवृत्तेः ते दिंदंदी स्त्रिनवस्याम्रमिति प्रारंभस्यांतगमनत्ववां तगमनस्तुपं का
येनिरूपये: तथाचापस्तंबमानवसूत्र योः पत्नीसंयाजांतानां होमाणां यासंतिष्ठंत
इति पंचदश सप्तदश वा सामिधेनीरन्विव एतनेवचतुरायजत्संस्थायाअंतगम
नविशेषाद्दोहृणीयाप्रभस्सरवं ध्यायाः प्राकृकस्याधिकमेतः समिष्टयजु
षइत्तिकर्मापवर्गान्निकर्पनभवति समानन्यायात् तद्यथा दोहहरणीया दक्षिणा
मांता प्रापणीयाशंयुता आतिथ्याइडांता उपसद्धानयागांता अग्नीषोमी
यो दक्षिणाग्निहोमांतः सवनीयपशुस्तु बंध्य पशुश्च समिष्टयजुरंतो सवनी
यपुरोडाशाः पशुपुरोडाशाश्चेडांताः यत्तत्वेदोहरणीयांति रखयन्त्रि स्यादिष्क
स्यादोहरणीयाप्रायणीयादीनां तत्रीयसवनमनन्वेतेन्यतानामंत्रसो पउन्य
ते पश्चाद्धु ते देवा अश्ववमेन इमे यत्र सामिस्यत्याया निभान्विजहतीमासो
वनकानीनयथेमांत्सर्द्धस्यापयामत्ति विमशेषपूर्वकं तेयमानात्सताति समिष्टय

ग्र॰१॰ अथ च शंयुत्वान्यनुष्ठेयस्तैरेतान्यसां स्तमस्थापयन् तेवाएतेन व यज्ञानवैतानिस
मिष्टयजुः सुषितयतेनानिःकृहोस्येना देवत्वंतात्सं॰ स्थापयतीति सर्वेषां हीसर्गी
याहीनां तृतीयसवनांतानाम संस्थितानां सहैव संस्थापनं च विधीयते अत एव
यज्ञसहेरवीर्गंतगमनस्यानिषेधात्वपि यत्नानुष्टियादिषु सर्वेज्ञहोति सुष्टी
प्रयोगमासधर्मेप्लेपि समिष्टयजुषः प्रयोगात् आह्निकमपवर्गेन स्वाभावः एवं च
जवेयनेयास्वाहेस्वच्वः एकत्रहोमजुहोतीति राजसूयगतामेः च रुणपस्थाहो
वद्धवंतोसमानन्यायात् सर्वे यज्ञसंस्थापांतु सर्वेषां मिष्टयजुयादिकर्मापवर्गेन
क्रियते सर्वे यज्ञसंस्थापनानंतं व्यानेभवति तांतु प्रकृष्यतां॰ हि सर्वोर यज्ञः सं
तिष्ठन्ति ध्रुवरगात् अतोनुवंध्यांते सर्वसाधारणांप्रयोगान्नेतिनयनादिकमपि
वर्गेण समापनीयं ह रिस्वामिभिरप्यग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्यासाधारणस्वप्र
लावमयस्यानुवंध्यांते नुष्टानस्य सिद्धांतीकृतत्वाच्च अनुवंध्याभावेवपयस्यांते
प्रयोगात्त्वनियमानामादिकमपवर्गेणानुष्ठेयं अनुवंध्यायास्थानेतस्या विहि
तत्वात् सर्वकारस्यायमेवाभिप्रायोगम्यते यज्ञागस्त्वसानीयाः कस्यापि कर्म
णः समाप्तिर्नभवतीति येनाग्न्याधानवतोपायनार्थरापभोजनदानब्रह्मवरणा
निहोमृत्तीयाप्रभृतिप्रागुद्वसानीयायाः सोमेकृतत्वादिस्तनेनाग्न्याधानादीनां

प्रागुद्वसानीयायाः प्रतिषेधं करोति तेनैवं तावत्‌ एतावत्सर्वं तमप्यन्वाधानप्रभृतिपाव
नादि सर्वं साधारणमिति तेन समाप्तिरपि प्रागुद्वसानीयाया एव सर्वे साधारणीकृता ते।
अत एव श्रूयते ताः ईहि सर्वो नु यत्नः संतिष्ठत इति यथा द्वादशाहाद्यहर्गणेषु पत्नीसंया
जा एव सर्वसाधारणीकृतेन अत एव श्रूयते ताः ईहि सर्वो नु यत्नः संतिष्ठत इति यथा द्वा
दशाहाद्यहर्गणेषु पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति पत्नीसंयाजानां सर्वेषामहां सा
धारण्यं दर्शितं अग्निहोत्रादिकर्मापवर्गेण तत्सर्वं संस्थेत नि समाप्यते एवमत्रापि येषां सोमा
नगतानां दीक्षणीयाप्रभृति पुरोडाशकानां वपुरोडाशान्तं द्वयाप्तिर्नु हानिर्वा हस्वस्वत्वं दी।
नामनेन तावच्छिन्नानां पर्णपात्रादिकर्मापवर्गेण तमेय स्पष्टतेन तत्सर्वं मन्त्रं वंध्यांते पयस्यां ते।
वस्तेषां सर्वसाधारणं समापनीयमिति सिद्धं अंतावच्छिन्नानां तूपावरणीयान्तिष्ठापवस
ह्नीषां मीमांसकनीयानां वं अप्रथमुत्तरस्य पुरोडाशानां तु तद्द्वेषेव नास्ति न हि दीक्षणी
याकस्यापि भाष्यकारस्य मतेनावच्छिन्नाः सर्वैरपि समिष्टयजुर्वर्ज्जनवाक्कर्मापवर्गेण स
र्वैकतन्त्रमिति स्वस्य पक्षस्य सिद्धान्तीकृतत्वात्‌ प्रायणीयादिवत्सर्वस्य खनामावात्‌ तेन
ने हि दृश्यनिवचनात्‌ समिष्टयजुरादिकं सर्वं तस्याः अवशिष्यते अनेनैव वाक्येनाग्नीषोमी
यपशुपुरोडाशादीनामप्यवशेष्यते तत्र समिष्टयजुः ईषि सर्वसाधारणान्येव प्रस्तावात्‌ तेन ह्यं
तेन यद्दत्तानि जुहोत्येतानि वेनयन्त्रात्तः ईश्यायपतनी निवचनात्‌ इतरस्य ऐष्मापात्रादिकर्मा

दृ॰भा॰७
१८

प्रवर्ग्यमनुबंध्यां तेनैव चरतः सर्वसाधारणं समाप्यत इति निरवद्यं अनूबंध्याभावे वपस्थाने-
पुरोयावस्यासादनप्रोक्षणे अपि अनुबंध्यायाः पुरोडाशयाज्यासादनकाले वपस्थानीय
वा कर्त्तव्ये लाघवात् निनयनं इति ध्यातानुग्रहात् रवादि॰ सूत्रं इति प्रागग्नीषोमीयात्
आदि आरभ्य प्रागग्नीषोमीयात् अग्नीषोमीयपशोः पुरस्तात् कर्मेते वायाम्
वरंति न स्माय किं विप्राचीनमग्नीषोमीयेनेतायां प्रचरंतीति श्रुतत्वात् न हस्यग्नी
षोमीयोनः पशुरिति ततः प्राग्गिरित्यर्थे चरणशब्दः सर्वमिखुक्त्वात्प्रधारणमप्युपां
शुत्वमेव पदोत्तरमाह वागं तेन वाहीसरणी यांनी वैसर्जनानि वैसर्जनानि वैसर्जनाभित
नरे अपवर्जणेनेतामयावाचोहीहरणीयां वि॰ ए॰ इतरेद्देइष्ठीप्रायणी या निष्पन्नी
वैसर्जनकर्तव्योदीक्षणीयायेस्यानेविसर्जनप्रायणीया नदेवेस्थानी वैसर्जनमानि
ष्यति यावत्सा वाचाकामयेततावत्साहीक्षणीयायामनुब्रूयान्मंद्रंप्रायणीयायां वरणीया
निष्याश्वेनेत्यस्य सत्रस्य योगस्य पक्षार्थत्वात् उपाठ॰ सवस॰ उपसद्यो मुक्तत्वाः
उपो श्रु पसत्स्विति प्रवराणां काठके उद्ध॰ प्रवर्ग्येणाचरंतीति महावीरसंभरणमथिप्रवर्ग्यो
गत्वाद्धः आसंदेवोपि धारयंति घोवमाज्यंपयस्माचीनमग्नीषोमीयान्तेनोपाठ॰ सूत्रं
त्रयके वायाचत्यस्य वाग्भवति तीरीक्षणीयायामवाह नतोनो वैसर्जनं प्रायणीयायां वाजी
वैसर्जनमानि ष्यायामुपाठ॰ उपसत्सु त्रिरग्नीषोमीये मंद्रेण वाहीक्षणीयायां मंद्रतरेणप्रा

राम
१०

यरणीयायांमंत्रेणमेनानिच्छायामुपांशुप्रयस्तस्त्रैरत्नीयोमीयदुपांश्वारीस्तरणीयायांमु
पांश्वनरंभायरणीयायामुपांश्वनममानिच्छयामुपांशुयसन्स्त्रैरत्नीयोमीयेदर्शपूर्ण
मासप्रकृतीनांसोमेष्वग्न्यन्वाधानेव्रतोपायनमाररायाशनंजागरणमन्वाहार्यवरा
नेयत्न्याःसंनहनंविमोचनमिति न विधंतेग्न्यन्वाधानंतुदीक्षणीयायांक्रियेतयत्न्याश्च
संनहनमि शालांपूर्वेणातिवन्नसंभरकेकुशेषुनवनीतेनशीर्षाद्यनुलोमदेःसपादको
महीनांपयोसीति दक्षिणाग्निहोमांतेकृतेयजमानः शालांपूर्वेणशालायाःपुरस्ता
द्दर्भेकुशेषुदर्भेषुप्राङ्मुखस्तिष्ठेनननवनीतेनशीर्षादिधिमस्तकादारभ्यानुलोमंलो
मानुगतंस्वशरीरमभ्युनक्ति महीनांपयोसीतिमंत्रेण सपादकइतिनपुंसकत्वा
नेनान्वयेनवृद्धिंसपादकंमभ्युनक्तइतिक्रियाविशेषणं अथाग्रेणशालांतिष्ठन्नभ्यन
इतिश्रुतेः अभ्यंजनइत्यामनेयदान्स्वयमेवाभ्यनक्तिमंत्रोपिचतत्स्वयंकृतत्वात्एवसमर्थःगोवा
रतन्नवनीतंभवतीतिश्रुतेर्महीनामितिमंत्रवर्णाद्गव्येननवनीतेन तथा तमभ्यनक्तिशी
र्षतोग्रआपादतभ्यासनुलोमंमहीनांपयोसीतिश्रुतेः आपादाभ्यामित्यत्रापादश्यांपादयोराम
र्यादितिसपादकमितिविशेषिणंसदपकृता पादयोरभ्यंजनंकर्तव्यमित्यर्थः तमभ्यनक्ताध्व
र्युःसहायभूतइत्यनुवादएवायंअभ्यसनं तेनपराचीनंत्रिरभ्यक्तमुखमग्रेनुलोमंमंगानि
स्वकोभवतीति मानवेव [illegible] मुखमग्रेयशिरःसभ्यक्तोभवत्यापादाभ्यामिति वच

३·भा·७
१८

स्यस्यात्वनक्ति त्रैककुदं आञ्जनेनाभावे न्याद्धिर्द्द स्मिरांगिरि स्तन रं परा कस्त नु स्तन त्वं त्रं शरे
षीकयासाथया मे द्दहीति मंत्र लिंगा छ्यजमान एव वत्र स्य सी स्वनेन मंत्रेण सौ सा स्य
पा शरेषीकया शरस्या अशला कया त्रैककुदं आंजनेन सौवीरांजनेन अस्मीव स्वषी
अक्षिरली परागत्वावत्सम नक्तिं नेन ध्या मुत्तष्ठ तत्र स्मिरां च स्तु हिरनक्ति तुजरं
त्वं स्मिन्त्रिवीनमक्ति तथांजनमंत्रः स कृत्स्नस वनीयः त्रैककुसवृत्तस्तत्र भवयंजने
त्रैककुदं सौवीरमिति पत्र सिद्धं त्रैककुदाभावे स्यात लोकप्रसिद्धं यत्क जलादिने
नानक्ति अक्षिराणी इति प्राप्नुमागमागमाभावशीभावाभावो छांदसो अथास्या
वानक्तीति यत्कृत्स्ये त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विंदेत् यत्रैककुदमेव स्यात् शरे
षीकयानक्ति सहत्वाभवति सद्दक्षिरामिवाय आनक्ति स अनक्ति वत्सस्यासी त्रिसद्द
क्षिरांगी सकृद्यजुषानक्ति सकृत्तूष्णीं यथोत्तरं सकृद्यजुषानक्ति द्विस्तूष्णीमिति
श्रुतत्वात् न अन्वारभ्य स्तेन वत्सस्य कनीनिका सीनि त्रैककुदेनांजनेनांक्ते यदि त्रैककु
दं नाधिगच्छेत् नैवके नांजनेनांक्तेति निवास सनेकयष्ठ यत्तु लया द्द्म षीकया शरेषीक
या द्दमे ग्रंजी रेनवा भ्यां नरं हिर्द्द क्षिरामित्यादि द्दर्भेषीकाभिः शरेषीकाभिः शरेषीका
भिरिति मानेव २ कुशापवित्रे भिर्स्यांतिर्मे नि पावयन्ति सप्तभिः सप्तभिः प्रति मंत्रमच्छिद्रे
णेति सर्वत्र छिद्रपरि नाम्कन्म अप प्रद्दक्षिराठि सकृत्स्वाहा कुशाभ्यां तानि पवित्राणि च कु

राम·
१८

त्रेयो तिअनुषंगः कर्तव्यः यद्यपि त्वतीयमंत्राद्देवी मे त्यस्मात्परम यसमाल्लानस्त माषि त्र्यो गित्वाद्गम्यमाणदि...

शपविस्त्राणि सप्तसत्वानि साग्राणि दर्भत्वपाणि तैः सप्तभिः सप्तभिः कुशपवित्रैः करणा
भूतैरध्वर्युर्यजमानं पावयति शोधयति चित्पतिर्मे त्रिमति मंत्रे एकैकेन मंत्रेणाध्वर्युः
सर्वत्र सर्वेषु चित्पतिर्मे स्वाहिमंत्रेषु अच्छिद्रेण पवित्रेण त्वा वृत्तिश्चयत्रुवत्पते कथं पा
वयतीत्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह उपरिनाभि मध्ये त्वधस्ताद्वा सप्तभिः सप्त
भिश्छिन्नाग्रैर्दर्भैर्मार्जनं कृत्वा नाभेरवाङ् अधः प्रदेशे प्रदक्षिणां सप्तभिरेव सकृदेव
मार्ष्टि त्रिः सप्तमेव स्फोरेक वि॰ शान्तिरेवैवसंपन्नं सप्तभिः पावयतीति श्रुतत्वात्
आपस्तंबः एकपवित्रेण त्रिरपि पावयति अथवैनं दर्भपवित्रेण पावयतीति प्रकृतस
तद्वा एकर्द॰ सादिति श्रुतत्वात् दर्भपवित्रं दर्भपवित्रं तेनेति एकेन दर्भत्रयाणां समा
ग्रेणाध्वर्युः त्रिभिः अथवा त्रिभिः पवित्रैस्त्रिभिर्दर्भैस्त्रयाणां साग्रैर्यजमानं त्रिः पावय
ति अथो अपि चीरिणास्तु रितिश्रवणात् सप्तभिर्वा वा सर्वत्र प्रत्येकं योज्यः
अथवा सप्तभिः पवित्रैः साग्रैर्दर्भैस्त्रयाणां यजमानं पावयतीति अथो अपि सप्तस्फुरि
ति श्रुतत्वात् एकेनैव सादि पक्षेषु त्रिष्वपि पावनेषु एतान् एव पवित्रैः कपोवाङ्नाभे
रुपरिष्टाद्वा प्रथमपक्षे स्वभिन्नाः एकशतेन वाराजस्य राजसूयेन गतेन सोमेषु पवित्रा
भिषेचनीयादिषु वायपान्ताः सर्वे पक्षाः कारकानां जनवत्सु कं पावयतीति पक्षमते प्रथम
चित्पतिर्मे स्वाहिभिश्छिन्नाः अपि मंत्रैः परिनाभि सप्त्यास मंत्रकं पावनं कार्यं न तथवढिनो

उ ग्राह्या त्रिधा विभक्ता सप्तभिः सप्तभिर्दर्भैः रुद्धं ताभिः कृत्वा दर्भैः सकृद्वाङ् न्यचं पावयतीति ॥ एकेन ॥ अथवै
केनैव कुशपवि ८

प्र॰ भा॰ १
१९

मीयमेनेरेषत्रिभिर्मंत्रैः साम्भासं तथैव तन्नीयत्रिरवाडिति एवं वाम्भासापेक्ष यानवल
त्वः पावनं तन्नेभवति अथास समुहायावेस्य पाव द्विस्त्वपरिनाभिस्पृशस्वाहेति च स
त्रंनेयं आवो देवास इति वाचयति यावनानंतर मध्यपुरोदेवा स इत्यमुं मंत्रं यज
मानं वाचयति अथाशियामारंभं वाचयस्या वो देवास इति सूक्तत्वात् सालयतमि
संगुलीं भवते नानाह नयोः स्वाहायत मिति मंत्रेण भानाद्यष्ययस्तयोरंगुली अव
नेसंकोचयति नैकस्यैव हस्तस्य द्वे कित्वेकस्यैकैकं अंते मुष्टीकरोतीति वचनात्
त्वथं मध्ये कनिष्ठिके एवं शेषयति मंत्रं एवमेवांगुलिशेषसंकोचमेन तु उत्तरैर्मं
त्रैः अतिमंत्रं एवं शब्दान्नानाहन्यनयोः स्वाहोरोरिति द्वे अनामिके ततस्तायेव स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे मध्यमे इति उत्तमेन मुष्टीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः तूष्णीं
मनसा स्वाहा वातादारभ इत्यनेन मंत्रेण मुष्टिं कृत्वा ततः स्वाहेत्युक्त्वा यजमानो वाग्यतो
भवति अथांगुलीन्यंचति स्वाहा यत्तमनसा इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्या
वापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहा वातादारभ इति मुष्टीकरोतीति अत्रो एव वाचयत्यतो
निचश्रवणात् तावति नीचैर्गमयतीति यजमानः कुत एतत् यजमवेत हात्मध्यत
इति वाचाशेषात् द्वे इस्यैकांश्यिरास्य एकांसमस्य नैसंपिकनिष्ठिके सर्वे कुर्यात्
नेर मुष्टीकरोतीत्यंतेन वचनात् इति हरिस्वामिनः अंगुष्ठो तस्य हितेनचोत्तरं तति अं

राम
१९

२ सभार्यो गार्हपत्याद्दक्षिणतः स्वस्थाने उपविशति। सयथ्य जनै नाहवनीयमेत्य अग्रेण गार्हपत्यमिति श्रुतेः। पूर्वयाद्वारा ६

गुष्ठौ तत्सहितेनांगुष्ठसंसमेयेद्धंगुलीनञ्जेन्योतिर्वोत्सृजति प्रसारयति चकारेण
स्वाहेत्युच्चारणानंतरमेवोभयं पूर्णयकरोति वाग्यमनं संगुष्ठप्रदेशिन्योर्विसर्गेव यजमा
नेविवरं गुरुसंचरनं कुतः पुरुषसंस्कारत्वात् तत्कायं गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते न सछंदा
ंसि प्रविशति तस्मान्न्यक्तांगुलिरिवमवति न्यक्तांगुलयस्त्व हि गर्भा इति श्रुतेः वाग्यतं प्र
वेशयति ततोऽध्वर्युर्वाग्यतं च तत्वा वाग्यमनं यजमानं बाहुगृहीतं शालायां प्रवेशयति वा
ग्यतग्रहणं यजमानो यत्र संस्रावार्थं अथैनं दे. शालां प्रपादयति इति श्रुतत्वात् के चित्
ग्यते एव वाग्यतस्य ग्रहणात् प्रवेशनानंतरमेव वाग्यमनं स्यादित्याहुः तत्तु न प्रवेशनत्वानुसारे
णानमवति अथ प्रवेशनानंतरं यजमानस्य स्वमासनं गच्छतः पूर्वेणाहवनीयमग्रेणा
पर्यन्त उत्तरेण पन गमने प्राप्ते आह आहवनीयगार्हपत्यावंतरेण स यजमानः प्रविशे
त् सन्नाहवनीयगार्हपत्यावंतरेणाहवनीयगार्हपत्ययोरंतरं प्रपाद्येति मानेव पूर्वपादा
ताप्राग्वंशं प्रविश्येप्स्यापत्नं वः वचनादेकैकवायेन प्रवेशनं मुष्टिवं धवाग्यमनोत्कर्षीय।
षेव प्रवेशने वाग्यमनो भवति वाग्यतग्रहणं स्यात्र यजमानो यत्र संस्रावार्थे त्वेव वाग्य
मना विधायकत्वादिति सोऽस्य संचरः आ प्रसवात् अस्पर्शस्य तस्याप्रसवादास्तुसायः
स एव संचरो भवति गार्हपत्याहवनीयांतराले नैव गमनागमनाय मार्गो भवतीत्यर्थः सो
स्य संचर इत्येतावता प्रसरहितसमासान्त्यावरस्मिन् संचरे सिद्धे यदप्रसवादिति स

दा

१५॥
३

दे॰ भा॰ २०

20

नन्वयोत यामयमान्नू भिविधाविनिन्नायपत्निरिति कर्क॰ सोस्य संचरो भवत्यासुत्यापारति
श्रुतिः अथ गृहिस्वामिन॰ आसुत्याया इत्यभिविधावाङ् पञ्चम्यः सहसुत्य पेत्यर्थः अस्य
मध्यात्वध्येष एव संचरो भवति एव मस्य सर्वे किं कारणं तद्दस्येषसंभवसायो अ
ग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य गार्हपत्यो दीक्षितो नैरावैर्योनिं गर्भः संचरन्नोत्याप्निवाकाशेषाव सुत्या
यां हि समासायां समयज्ञारोनो भवतीति दृत्त्वा काप्यमेव शान्निसंस्कृते नमिदं संचरणोहास्य
तिन प्राणि सेवं वा काशेषाद्दवसीयते रजंति स्वरित्तिन दृत्वा नरकालमेव योनिसंस्तुतमिदं
संचरणं हास्य तिन प्राणि सेवं वा काशेषाद्दवसीयते रजंति स्वरित्ति राजंकं पत्नेवलेतिप
रिवर्तनेनैव सर्वः एष स्वान द्वेहं यजमानस्य संचरो भवति। त्यायसोक मानवेच रीसित
संचर उत्तरेणाहवनीयं परेणा वेदिं दक्षिणाक्रम्य दक्षिणेन आहवनीयस्याग्नुरव
उपविशति एष संचर इति एवं पत्नि प्रख्याता पत्नीमभ्यजनेनादितानी एवमनेनैव प्रर
कारेण यथाध्वर्युर्यजमानं दीक्षयति तथैव प्रतिप्रस्थाता पत्नीं दीक्षयति अथ तु विशेषः
अभ्यंजनादिसर्वकर्मात्र मंत्रवर्जितं भवति अपरेणा वा प्रवेशयति पत्नीमव णारे
णा वा शालाद्वारेण पत्नीशालायां प्रवेशयति पूर्वेणा वा केचिदेवमाचक्षते ~~अपरेण~~
~~सम्भवे भवति पत्न~~ गार्हपत्याहवनीयावंतरेणेति यो प्रस्तुत खानावापरेणावात्तावंत
रेणावेति अतोपरेण द्वारेण प्रवेशनं सम्मतं अनेक यजमानेकभ्यंजनाद्दिवाहुगृहीतप्रया

न

रम॰
२०

इन्नोंनमेकेकस्य यजमानस्य कर्त्तव्यं संस्कारस्येनावत्यरिमाराणत्वात् अस्तु हीसामामपिन
रवनिकृतन्नास्त्विपाइन्नोंनमेकेकस्येति तेनुभरणानिजुहोतिस्यात्स्याः स्रुवेणाकृत्या इति
प्रतिमंत्रं आहवनीयसमिंधानं कृत्वा आहूतेयमपुनइति मंत्रं स्यात्स्याः सकाणास्रुवे
णाभरणास्यध्वर्युर्जुहोति पत्नीयजमानमानयोः स्वासनोपवेशनानन्तरं उभरणा
नीस्वेषासंज्ञासंव्यवहाराणां प्राक्तनान्वोभरणानिहत्वेसाहेसर्वोगिहवैदीसापायं
ष्वोभरणानीति यक्तस्यतत्रोपानिर्नीगिस्रुवेणाजुहोतीति अतोजुहूा अपवादः स्रुवः
तृतीयंस्रुपस्येव आनेस्याइसादीनां यजुषांमध्ये तृतीयं दीसायाइस्येन यजुर्जयस्येवा नेत
नजुहोतिदीसायेनयसेस्वयस्वाहेस्येविनइत्यनेनेतुहूयत उनिष्फलत्वात एवकारो
प्वेधावस्यानयठितस्य वजयः कार्यः पंचमंजुहोधोवमासिस्यदिश्वस्यात्स्याः स्रुवेण
तृतीयं स्रुवमभिपूरयति विश्वोदेवस्येति पंचमेमोभरणं विश्वोदेवस्येति मंत्रेणाजुहो
ति कथंजुहोवमात्स्यमासिच्य सकृदेवसर्वं निनीयततः स्यात्स्याः सकाशात् स्रुवेणाह्वि
रासिच्य तृतीयं स्रुवमभिपूरयति स्रुवंजुह्वाः पुष्करस्योपर्युत्तानं विधायाज्यस्थालीमेवनराज्ये
नपूरयति अथरुकवस्येवपूरणं नजुह्वाः स्रुवपूरणस्यापि होमार्थत्वात् पूरणानन्तरं जुहोमा
सिच्य जुहोति विश्वस्यात्स्याः स्रुवेणोत्तरस्रुवेणासकृत्त्वात् ध्रुवान्तेन स्रुवेण यहणं किं
तु ध्रुवयैवनिमयनं कार्यमिति गम्यते अथयो वमीढ स्रुवाजुहोतीति मस्त्स्यायय ध्रुवायां

दे॰भा॰
२१

पाऽंपत्नीशिरोधंभवति न जुह्वामानयति त्रिष्कृत्वेराज्यं विलापयत्या अधिश्रित्य कांस्यहस्तादिति
यन्तीयं गृह्णाति तस्य व मभिघारयति सकृद्धोति विश्वान्देवस्येति श्रुतत्वात् अन्येरं
सवितुरित्युत्तरां विश्वादेवस्य सवितुरिति यः सावित्रीमनु पृ मयिति सर्वानुक्रमणाद्
नत्वात् अथ सावित्रीं जुहोतीति वचनेऽश्रुतत्वात् केचित्तु इदं विश्वदेव सवितर्मित्र व
हस्पतिपूषभ्य इति कुर्वन्ति सैषा देवताभिः पंक्तिर्भवतीति विश्वादेवस्येति विश्वदेवं ने
तुरिति सावित्रमन्तो वुरीतेति मित्रं धुम्ने वृणीतेति वार्हस्पत्यं धुम्नं इहि वृहस्पतिः पुष्ट
इति पौष्णमिति श्रुतत्वात् एवं ध्रुवा घृतविधुहोमम त्वा एव इदं पञ्चपुत्तः साहाकारव जि
तास्यागतः चतुर्थेतु आयोर्द्धीलिंगा न देवता इत्युक्तत्वात् इदमुपधाता पृथिव्यंनगे स्व
हस्पतिभ्य इति प्रत्येकं वा चतुर्थ्येतान्य समस्तानि देवतापदान्याह्वायानि इदमग्ने धाता
पृथिवीभ्यामेतत्रिसावत्रहस्पतये चेति एवं सर्वत्रानेकदेवताके कृते यं एतामेव वा पूर्णां
जुहुयात् अथवा विश्वादेवस्येत्येतामाहुतिं पूर्णां स्रुवेण वा जुहुयात् नपत्नीश्च नत्र आह
नप इति नसाहुरेवामेवैकां जुहुयाद्यस्मै कामायेतराहूयंतन्तये वंतकाममाप्नोतीति
तावेव यद्येकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयादिति तथा अथ पत्न्युदेवमभिघारयति स्रुवं नर्मिधारय
तिन्ता पूर्णां जुहोतीति श्रुतेः एतान्यो द्वितीयमरणा भिहोमसर्गीयांगं कुतः न हि यस्मन्त द्वयमसो
धत्वात् अतो होमसर्गीयाभावेन अस्थिय ज्ञेन भवन्ति ध्रौवाज्यस्य हन्ताह समंखहोमसर्गीया

राम
२१

शेषसमाप्तिः कर्तव्याः बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकः राससभागः कर्कमतेत्भागावेसरा
व्रतविसर्गो भागप्राशनमिति अस्माकं व्रतविसर्गस्तु त्र्यंबकान्ते वपयान्ते वा भवति नात्र १
आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मार्जे समाहिते स्तातान्तेनरपमुपश्चादासंजनवती निदधा
ति ३ शस्त्री याणे ष समाप्यनंतरमध्वर्युराहवनीयं दक्षिणेन आहवनीयं दक्षिणस्यां दि
श्यपरं देहकृष्णाजिने प्राग्ग्रीवं निदधाति नियत्वाति किं सप्तगेमासहिते मांसोपक्षिप्ताः
लोमकान्तः प्रदेशेन परस्परं संबद्धे यो जिने सलोमके तु कृष्णाजिनप्रदेशो बहिः कार्यो
नपापश्चान्तरं प्रसस्तं तान्ते चर्मणाविकर्तनानंतरं स्मर्या कीत्यकान्निखायपरिते च्छिद्राणि
कृत्वा कीलकेषु प्रोतयित्वा विस्तारं संक्रियते तेन तत्स्मिश्चर्मणि परित छिद्राणि स्युस्त
व भवंति तत्रे स्मृत्तेपश्चान्तरं प्रसुपश्चाच्छिद्रेषु स्यूतान्ते स्यूताः हेरकेणापरस्परं संबद्धे
यित्वाः अंतायपयोस्तस्यतांते चर्मणाः पश्चाभागे या निच्छिद्राणितेषु वशपपरिबीवराभ
वति नात्येषु च्छिद्रेषु पुनः किं सप्तगो आसंजनवतीः चागदंत्त का हावास्फ्यनेयेन तासंजनं
भवति तस्कृपाशस्त्यर्थंः नद्वतीत्येवं विधेहृष्णाजिने कृष्णमन्दास्यचर्मणि निदधाति दक्षि
णेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवं हृष्णाजिने उपस्तृणाति तथा संबंधान्ते भवतः नरमसमुत्तेपश्चा
भवतः निबध्यतेत्वात् दक्षिणेनाहवनीयं आहवनीयस्य दक्षिणपार्श्वे संबंधाः सूत्रस्यूता
अंतायपयोत्तो संबंधान्ते संस्तृतान्ते तयनरतितद्यां छिद्रं कीलके छिद्रेषु पश्चात्समुत्ते संगते सं

२-भो०
२२

स्थानेभवतः इतिप्रश्नसूत्रार्थः एवंचेत्पश्चात्सारस्विग्यां वेघ घेकं क्षमाजितं भवतीति न दोर्
न तत्तत्क्षमाजितेपश्चात्सद् द्विगुणंकार्यं पश्चात्सारोपरया द्विगुणंमाठनेनभं
गेनद्विगुणीकृतोयस्यक्षमाजितस्तत्तया केचित्साहं चतुर्थभागमाहुः यात्स्वमे
सपरीयच्छकएकंभवतीतिसक्तस्य अतक मुतर्हि पश्चात्स्वस्वस्थदितिश्च नत्वान अन्वा
नकमिस्रतंनया हमितिअचमानवे यघेकंस्यादसिरांक्षमाजितपादमांसततः स
मस्यपतिषंविसदिति आयतत्वो पि क्षमाजितेनदोसपतीति द्वाभ्यासमस्पदीसे
तोनमीसाध्यंवहिलोमभ्यां य घेकं स्यादसिरांपदवे पादंप्रतिषीध्येति कारकेपि
अघरेणाग्निंक्षमाजिते श्रावणीयतिमोसवहिलोम्नी यघेकंस्यादसिरांपदवेपा
दप्रतिषिध्येदिति अतोभत्कशब्दोपिपाद्याचकइवोअतोपरयादवद्विगुणंका
र्यानचतुर्थभागइति दसिरांजान्वा आस्तेपश्चात्स्वयेः दसिरांजान्वा मनीवंभ
भिम्पष्ठकलाएनयोः क्षमाजितयोः पश्चाद्यजमानआस्तेउपविशतिअयज
घेनवक्षमाजितेपश्चात्साजान्वातउपविशति तिष्ठतत्वात क्षमाजितेनघर
नेनपश्चात्सार्द्धभातिहरेकंयपाकृ प्राघ्मुखः पश्चात्जान्वाकाः पश्चान्नातुनाआ
तः मसिंगतः जान्वातः मक्षमासेधिमात्सवमनं वतामयारिति यजमानस्तयाक्ष
माजितयोः मूलकक्ष्मसंधिमात्सभेत मूलकवर्णाकेस्यवर्णारोसासंधिहस्तेनस्पृशति

नि
एम
२२

९१

क्वकामयोरित्यनेनमंत्रेण सप्तमुष्टकाणोवहकस्मानांद्वसंधिर्भवन्तितद्वमभिमर्शनजय
स्वकामयोः शिल्पस्यःइतिप्रकृतत्वात् इसिराजानुनारोहन्ति शर्मासीति शर्मासीसने
नमंत्रेणाद्रस्त्रिराजानुनाकस्मान्निन आरोहन्ति यजमान एव अ थद्र सिरोनजानुना
रोहनीतिप्रकृतत्वात् अथपाशु खोजानावाकेः भिमृर्षतीत्यापस्तंबः तेनाप्नेयरमे य
जमानःकस्मान्निन आस्त्वन्तयोरपरैस्तेयश्चिमभागेन्तिनेवद्र सिरोनेवजानुनाआ
स्तेउपविशन्ति सृधेनघनार्द्धेद्वेवाग्रआसीतेतिप्रकृतत्वात् मेखलांवध्नीतेवेलिं
त्रिवृतं द्वे शराणांमुञ्जमिश्रामंमतरोवासमञ्जासीति तत्रोयजमानतर्गयोतिमंत्रेणमेख
लांवध्नीते आत्ममेवपर्श्चवराणांत् कीदृशींमेखलांवेणिंवेण्याकालांग्रथितांतस्ज्व
द्गुणिराजे तथात्रिवृतंत्रिगुणां तथा शरामुञ्जमिश्रां शरोंमुञ्जमिश्रं निष्पादितांत
थावासंसांतरपरिधानवस्त्रमधवर्जितां। अथमेखलांपरिहरतेतिप्रकृतत्वात्सवि
शारीभवन्तितावेत्रिकद्वयन्तिमुञ्जवस्त्रोनात्वस्त्रांभवन्ति तस्माद्द्योत्तरवासंसोभ
वन्ति सकामसर्गेनसृष्टाभवन्ति तांपरिहरन्ते गस्यांगिरसी प्रकृतत्वात् वस्त्रोः अ
शल्कद्वशः तेशीन्वस्त्राअमधभेनसंसृष्टाभवन्ति सकासर्गोमकायोविताकेश
वेणी। सायथासृज्यतेत्रयाराणांभागानांपरस्परमनुप्रवेशेन तद्वत् यास्तकासर्गाभि
ति सज्जेरूपमानेकर्मणोवेतिरामुत आयतंवंशरामयींमौञ्जींवामेखलांत्रिवृ

दे.भा.८
२३

सपछन्दसरनः पाशान्तयायजमानं दीक्षयतीति उद्द्रयाश्रेतिमानवतीं विकृन्तते सोम
स्यनीविरसीति सोमस्यनीविरसीस्यनेन मंत्रेण यजमानो नीविं कृन्तते नीविरपवर्ति
को च्यते अथ नीविमुद्गृह्णते सोमस्य नीविरसीति श्रुतत्वात् अथ नीमाऽस्य स्तनप्र
वरणासंपरिधानकालेन क्रियत इति गम्यते शिरःप्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति ततो यजमा
नो विष्णोः शर्मासीति मंत्रेण शिरः प्रोर्णुते आछादयति अथ प्रोर्णुते विष्णोः शर्मा
सि शर्म यजमानस्येति श्रुतत्वात् अत्र संप्रदायः केचिदुत्तरीयेणावके चिदुष्णीष
णेति आयतं वः उष्णीषेण प्रहरसि रातां शिरो वेष्टयति यजमाने यंकं न पुरा सोमस्य क
यात् स्थेयं निति कृष्णे विष्णोः शर्मेति सोमान्ते न शिरः प्रच्छादयति जात्यं कृष्णाः शि
रसीति उत्तरां तेन प्रोर्णुन इति मानवे कृष्णविषाणां त्रिवलिं पंचवलिं वा न्यायां दशा
यां बध्नीते कृष्णस्य मृगस्य विषाणां कृष्णविषाणां तां कृष्णविषाणां उन्नतां दशा
यां बध्नीते आत्मने यतः यजमानः कीदृशीं त्रिवलिं चित्रयुक्तं पंचवलिं वा तं पंच
ग्रंथियुक्तां वा सा धयप्रादेशमात्री परिशिष्टोक्तं अप्य कृष्णविषाणा ठ. सिविव
ध्नीति तां वा उत्तानामिव बध्नीते ऊर्ध्वाग्रां निध्नतेः सिववस्त्रस्य दशायां सिविवस्त्रस्य दशा
यामित्यर्थः कारणवान् आनुत्तरीये बंधनमाम्नातं आयतं वः त्रिवलिं पंचवलिं वा दि.
क्षिणा वस्त्रवलिसंख्या इत्येक इति तया कंडूयनं नेपध्य कृष्णविषाणा पार्श्वित्तेनके

एम.
२३

23

इयं न कर्त्तव्यं यदा शारीरकं स्थापयेत् तस्माद्दक्षिणतः कृष्णविषाणायैवकं इत्येतेनैवैन
कृष्णविषाणाया इत्युक्तेः उपगृह्णीतेन यादक्षिणास्यां चतुर्वरी इत्यस्य योनिरिति
ततो यजमान एनया कृष्णविषाणया दक्षिणास्याधस्तादुपरि ललाटमुपस्पृशतीदस्य
योनिरिति मन्त्रेण अथ दक्षिणांध्रस्वमुपर्युपरि ललाटमुपस्पृशतीदस्य योनिरसीति
श्रुतेः मैनो वा हिंसन्ति पुरस्तादिति तयैव कृष्णविषाणया मा पुह्रिंसन्ति स्म मस्त
इत्यनेन मन्त्रेण प्राचीरेखां करोति त्रयं अथो हिंसन्ति समस्पाः कृषीत्कृषीति श्रुत
त्वात् विषाणायावहिर्वेदि प्राचीमुदंचीमिमानेव उ मुखसंमितमोदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति
मुखसंमितं यजमानमुखमात्रमौदुम्बरं दुंवरं ब्रह्माव यवं दण्डं प्रयच्छतीति श्रुतेः यजमा
माना यसमर्पयत्यध्वर्युः उच्छ्रयस्वेत्यनेन मन्त्रेणोनेदं दण्डमुच्छ्र
तिर्यक्करोति अन एव तिर्यं च प्रयच्छन्ति न उच्छ्रयस्वेत्युक्तत्वात् तद्दक्षिणा
उपधत्ते न मुष्टिं दण्डं दक्षिणास्कंधे उपधत्ते नि दधाति तस्माद्दण्डस्य पर्य्येनोमोचनं त
दक्षिणास्ताभवतीति कर्कः आयतनं वरं औदुंबरं दीक्षितं दण्डं यजमानाय प्रयच्छति यो वा
यतिपक्षः कस्यायहीति कलेयाहिरण्यं ध्यायस्यर्थः भयवा मुष्टिकरणा वाग्यमने अ
त्रावसरे वा मुष्टिकरणा वाग्यमनं भवतः अत्रहैके गत्वा सुस्वमंवंति वाचं यच्छन्तो हि
नकिंचन जपिष्यन्भवति स्विदं तत् इतिश्रुवणात् अथवा सर्वेक्षिकालत एव तस्मात्

चैवांगुलीन्यवेदस्तु त्रयाणां पञ्चेदक्षयवर्हीषि चैवाप्यजुवी सामवाभिव्याहरस्मि भिस्थिरमभि
स्थिरमेवेन यजमानभर्तनेनस्यादस्तु त्रैयायु तीर्न्यवेदस्तु त्रयाणां पञ्चानीति स्फूतत्वात् अनेन मं
त्रनञ्जयिष्ये दिन्त्रिसाद्ज्ञापकास्यैवैत्र प्रवेशनानंतरमेववाग्विसर्गो न भवति किंतर्वा
ग्विसर्गप्रैषानंतरमेव्वा तावत्कालं वाग्यत एव भवति एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं संनह्यति एव
मेखला हि एवमनेनैव प्रकारेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीं मंत्रवर्जं यजमानेन सहय
जमानदीक्षासमकालमेव मेखलां बध्नाति कि मेकाएवति योक्त्रेण वा योक्त्रेण वा पत्नीं
दीक्षयतिमेखलया वा वाशब्दो विकल्पार्थः केचित् स्वपद्विभाषामाहुः मेखलया कुर्या
द्वयोक्त्रेण वास च हनं कुर्यान्न वा कुर्यादिति योक्त्रपक्षे चोपरिवाससः संनहनं सत्रका
रप्रस्थानादेव गम्यते वस्त्रस्योपरिष्टात् पत्नीं संनहनं च स योक्त्रा यानि वर्ततइति समान
कार्यसन्निवर्तकं भवति एवं च समानकार्यं भवतीयथा परिवाससः क्रियते अन्वायस्त
वः योक्त्रेण पत्नीमिति पक्षस्यात्र दर्शपूर्णमासवत् पत्नीं संनह्यतीति जालं वा शिरसि
विपर्यायं पत्न्याः शिरसि जालं वा वेष्टनीयं विपर्यायं त्रिवेष्टितं वा उष्णीषमेव तथाव
काठके क्षौमं तेन शिरः प्रच्छादयति जालं पत्न्याः शिरसीति आयतंतव पत्नीशिरसि कुं
वकुरीरं मध्यं हस्ते जीवोर्णानामिति वाजसनेयकं जालं कुंवकुरीरमित्याचक्षत इति मा
नविमतिप्रस्थाता योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति मेखलां हैमिति च इति योक्त्रेण पत्नीमित्यवस

वैसर्वेषु पत्नुमुखेतायजितवत्सशंकुः कंडूयते पत्युमुखेवादिषुसायोवजितवत्सरःसंवत्सरस्य
लाशाहः शंकुः पत्न्याः कंडूयने कंडूयनकर्मेति भवति सच प्रादेशमात्र एव उत्कृष्टे खना
न्तरेति मेखलादिवेन पत्नीमेखलाबंधनादिवेन यदि मेखलाबंधनादारभ्य कर्मेकरोति तत
त आरभ्य खनाभ्यमोप्राच्यारे खायामुत्खे खनान्तं कुर्यात् कृष्णाजिनादिवेदंडानि चैव दि
पत्न्याः कृष्णाजिनादिकृष्णाजिनास्तरणादिकरोति तत दंडं जत दंड प्रदानांतकर्म कुर्यात्
एवमेव शाखान्तरे श्रूयते पत्नीकृष्णाजिनादिवादंडांतं कुर्यान्मेखलादिवोत्खे खनान्तमि
ति अनेकयजमानके एकैकस्य कृष्णाजिनास्तरणादिदंडप्रदानांतं कर्तव्यं एवं पत्नीना
मपि दंडप्रदानांतेन कृतेन दीक्षितो भवति यत्र कृष्णाजिनास्तरणादौ निदंडाच्छ्रयणांना
निदीक्षाकारणानि समस्तानि जिनयन्त्येतानि अतः सर्वेषु दंडाच्छ्रयणान्तेषु नुष्ठितेषु दीक्षि
तो भवतीति यथोक्तं यदि स्याद्दंडप्रदानादग्निहोत्रहोमकालोभिगच्छेत् तदा प्रातः निमित्त
त्वाद्दीक्षितत्वाच्च होतव्यमेवाग्निहोत्रमिति तत्र केचित्सायंप्रातस्तूष्णीं मंत्रेण कुर्वन्ति के
चित्तु सायंहोममात्रमिति अथवांतरत्ने विशेषः दीक्षणीयेष्टिरपक्षा दीक्षाकारणं न
दंडादीनि अतः इष्ट्यनंतरमेव होमहानादि निषेध इति तदुक्तं जैमिनिना इष्ट्यन्तेवा तदर्थी
होति अन्यादीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुपांशु अध्वर्युः पश्चात् सन्निकर्षोस्मेति प्रस्यात्रा
दिः शालायाः पुरस्तात्सव दीक्षितो दीक्षितोयं ब्राह्मण इति त्रिरुच्चैराह अथैककदङ्गनि दीक्षितोय

१०भा०
२९

मित्यादिरिति कात्यआहेति सूत्रेणः अथ यदहं जे शुद्ध्याति नंतरमेकः अन्यः प्रेतः तत्त्वा ऽध्वर्युरेतं तरः प्रति
प्रस्थाता ऽभ्यग्नी धीवा उद्धरति यद्वेवेदति इति हरिस्वामिनः अग्रेणा प्रागंवंशं दीक्षितमावेदेति मंत्रः
अनेक यजमानकेवस्योऽहः दीक्षिता विमोब्राह्मणो दीक्षितोऽयमेब्राह्मणइति ब्राह्मणाऽस्येवा
वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः विशपराजन्यायोरपि यजे दीक्षितो यंब्राह्मणाइस्येव वक्तव्यं नदी
क्षितोऽयं क्षत्रियो वैश्यो वेति तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मणाइत्येव ब्रूयादिति श्रुतत्वात्
आस्तमयाद्वाचंयच्छति मुष्टिकरणानंतरं विहितस्य वाग्यमनस्यावधिरुच्यते आस्तम
यात्सर्पीत्तमयपर्यंतं यजमानो वाचं यच्छतीत्वाचंयंछति स वाचंयम आस्तआस्तमयादि
ति श्रुतेः नत्राहेनावधाग्विसर्गकालेवनक्षत्रे पर्वेति मेववाग्यममममर्थं वाऽसंबंधात्तु पर
मस्यमितिवाचंयच्छतीति हरिस्वामिनः अस्तमिते दीक्षित वाचं विसृजस्व यत्नि वाचं वि सृ
जस्वेति त्रिराह अस्तमिते स्वर्ये दीक्षित वाचं विसृजस्वेति त्रिरुक्त्वा यत्नि वाचं विसृजस्वेति
त्रिरध्वर्युराह अनेक यजमानके तु अंस्मोहः दीक्षितो वाचं विसृजे यथा इति द्वयोः दीक्षिता
वाचं विसृजध्वमिति बहुषु पत्नीशब्दस्य तनोऽहः एकत्वावचस्समवेतत्वात अग्निमभ्यावृत्य वचस्व
तं कृणुतेति वाग्विसर्जनं चेत्रिरुक्त्वाग्निर्ब्रह्मेति च सकृत् दीक्षितः प्राङ्मुखः पाणुपविष्टोऽस्ति।
अधुनाध्वर्युणा प्रेषितः सन्नग्निमभ्यावृत्यात्त्वनो यमं उत्स्वोमस्ताव्रतं चरणुते तित्रिरुक्त्वाग्नि राम
र्ब्रह्मेत्यनेन मंत्रेण सकृत्पठितेन वाग्विसर्जनं करोति व्रतं कृणुतेति व्रतकरणप्रैषाय इध्व २९

25

ष्मी रीम्स्वति अग्निर्व्रतपते इत्युवाग्विसर्गमंत्रः अयाग्निमभ्यावृत्य स्ववाचं विसृजत इति प्रकृत्या
ग्निर्व्रतपते इति श्रुतत्वात् अनेनैव वाचं विसर्जयेद्व्रतं कृणुतेति च लिंगाद्विवृतकरणाप्रेषोयं अने
नेति तृतीयान्तु सहयुक्ते प्रधान इति अतो वाग्विसर्गस्य कालं त्व सपत्नीति हरिस्वामिनः भर
र्तृयज्ञः स्वरितीति श्रुतत्वात् अतत्रर्हि मामुष्टि विसर्गोदन्तमितेनुदिते च त्रिरात्र हरीक्षितवा
चंयच्छन्ति वाचंयच्छेति अत ऊर्ध्वमतः परमामुष्टिविसर्गान्मुष्टिविसर्गपर्यंतमनस्तमिते
सूर्ये उदिते च सूर्ये हरीक्षितवाचंयच्छति चिरन्त्कापत्नी वाचंयच्छेति त्रिगृह पुरा ह्यस्यमयाहहरी
क्षितवाचंयच्छेतितामस्तमितेवाचं विसृजनेपुरोदयाहाहरीक्षितवाचंयच्छेतितामुदितेवा
चं विसृजनेदिति श्रुतत्वात् यथोक्तं विसर्जनं स्ववाग्विसर्गकाल उक्तस्तमिते हरीक्षितवा
चं विसृजस्वस्यादितामुदितेवाचं विसृजनेति श्रुतत्वादुक्तं नयथोक्तकपावेन संगच्छते य
थाश्रुतावुक्तं विसर्जनेनन कर्तव्यं श्रुतो वास्तमिते उदिते च विसर्जनमुक्तं नयेवानुष्टय
मिसर्गः व्रतदुघेहयति व्रतं कृणुतेति यजमानेन प्रेषितो ध्वर्युर्व्रतदुघे गावौ दोहयो
नेरोज्जेनापरेशाद्व्रतदुघेधु स्वं निप्रेषणमध्वर्युः करोति ततः प्रेषितकश्चिज्जावो दो
ग्धि नसीरव्रतोभवतः तयोर्व्रतदुघयोः क्षीरं तस्क्षीरमेव व्रतं भोजनं अशनं पयोः पत्नी
यजमानयोः नोतक्षीरव्रतो पत्नीयजमानौ नत्दुग्धाशनोभवत इत्यर्थः यथावृत्तारीक्षितः स्या
दिति श्रुतेः मध्यमव्रतं वीहि पवयोरन्यतरमावयति मध्यमव्रतं वीहि पवयोर्मध्ये अन्यतर

व्रीहिं वा यवं वा आवपेत् दुग्धमध्ये प्रक्षिपेदित्यर्थः तस्मादन्यतरमेवावपेदिति श्रुतत्वा
त् व्रतस्य भोजनार्थत्वाद्व्रीहियवजातीयमन्यतरयोग्यं कृत्वा आवपेत् उभावेके एके शाखि
नः प्रथमे व्रते उभौ व्रीहियवावावपन्ति तद्वदेके प्रथमे व्रते उभौ व्रीहियवावावपन्तीति श्रुत
त्वात् एके तु नावपन्त्युभौ अन्यतरं चेति विकल्पः कृतः तस्मादन्यतरमेवावपेदिति चो
क्तात् हविर्वा अस्यैतदुभाविस्याद्विनिर्भयोः पक्षयोर्निराकृतत्वात् तद्व्रतमतो हि तद्व्रतमतो हि
व्रतदुघाया असते हे सनिनिर्द्वान्तयोर्व्रीहियवयोरन्यतरेण पत्नीयजमानयोर्व्रतं तेनोज
नं भवति यद्व्रतदुघा न दुहीत यवस्यैवान्नः कामयेत नस्य व्रतं कुर्यादिति श्रुतत्वात् स
र्वौषधं सर्वसुरभि चैके एके शाखिनः प्रथमे व्रते सर्वौषधं यावन्त्यारण्यान्यव्रीहिय
वप्रियङ्गुगोधूमश्यामाकनीवारकंग्वादि सर्वसुरभिश्च सुगन्धि कुंकुमचन्दनागुरुकर्पूरादि
तद्विमिश्रमेव नामेध्यं वरस्त्रकाकोद्रवादि एवमादि मध्यमव्रतमध्ये आवपन्ति एके तु
नेति विकल्पः तद्वदेके प्रथमे व्रते सर्वौषधं सर्वसुरभ्यावपन्तीति श्रुतत्वात् गार्हपत्ये श्री
ष्मिन्नस्य श्रपणं व्रतदुघे पयकात्रयोर्गार्हपत्ये द्विस्वादे ष्मिन्नस्य परीष्मितस्य व्रतार्थस्य पयसो
गार्हपत्येऽश्रपणं कर्तव्यं दक्षिणाग्नौ पत्न्याः पत्न्याः पयसो व्रतार्थस्य दक्षिणाग्नौ श्रप
णं कर्तव्यं अथास्मै व्रतं श्रपयन्तीति श्रुतत्वात् यवागूराजन्यस्य तण्डुलानां शिथिलः
पाको यवागूः सा राजन्यस्य क्षत्रियस्य हीस्मिन्नस्य व्रतं भवति सा च सिद्धा वा मस्तुया तस्य

श्रोतागमधिष्ठितमस्सरामस्ति येधात् आमिक्षावैश्यस्य आमिक्षायस्या पयस्तसंसृ
ष्टोपरि दध्यासिच्योरक्कमवस्राव्ययत घनीभूतं दधिससरशंदधे स्या स्यात्तिष्ठति सा
आमिक्षावैश्यस्परीक्षितस्यव्रतेन भवति सा पितृसिद्धव याधा पूर्वोक्ताद्देवहेतोः तयोः
पत्न्योरपि यजमानवद्व्रते समानन्यायात् अत्राहायस्तवः पवाग्रराजन्यस्येक्कतं
यवागूमेके दुग्धं वा व्रतयेदिक्षवरोसंयोगेनैकदुपदिश्यन्ति तद्वैतेरेके यवाग्व्रतयेति
तदुक्तं यान कुर्यात्सर्पिश्च वयवागू द्धे पयसि वा व्रतये धृतिं व्रतये धृतिं व्रतधुग्लोदही
तथा न्यां दुग्धा धनान्यानस्यात् सूमि संसृज्यामृव्रयेधरिययानस्यादश्वेच यवागूश्च पयि
त्वाव्रतयेदप्युं ततः पिप्पलानि नत्वेव न व्रतयेदपि होत्रस्यादिछेदायमिति पदिदधीयादेत
देवासमे दधि कुर्वियेघ्नीयाद्दानाः अस्याः अन्वाववपुः सक्तून् अस्या अन्वावपयेत् तमस्या
अन्वाहायेपुरस्यग्निहोत्रहविषामेकिकं व्रतयेन्मांसवर्जं सोयदे दैसावाहोभवतीति विज्ञा
हुरुपसन्नस्य नारम्भस्ततनकल्पे अस्यानादिति व्रतं प्रयच्छ सनुसिक्तं अध्वर्युरनुसिक्तं व्रतं भा
जनार्थं यया यजमाना यम प्रयच्छति समर्पयति अथेतद्व्रतं महो मिथ्याकरोति व्रतमुपो
सिंचन्व्रतं प्र[illegible]मीरणानीति अन्नस्य कस्यचित् राधेवात्रानुसिक्त मिलुतं अभ्युपायवद्देना
यसिक्तमनुसिक्तं न अनुसिक्तं अननुसिक्तं व्रतदुग्धमस्यं दृष्ट्वा कश्चित्सेनहृदयादिपत्नं पूर्वा
म्नतदुग्धमानीयव्रतमध्ये निनयति तदनुसिक्तं तद्विपरीतमननुसिक्तं अनाय्यायितमस

दे०भा०
२७

27

येः इति हरिस्वामिनः अपररात्रे सायंहोमं सायंहोममपररात्रे तत्रेरपरस्मिन्भागे ध्वर्युर्यजमा
नाय प्रयच्छति व्रतार्थे अपराह्णे प्रातर्होमं प्रातर्होममपराह्णे अह्नो परस्मिन्भागे ध्वर्युर्यजमा
नाय प्रयच्छति व्रतार्थे अथास्मै व्रतं प्रयच्छत्यग्निहोत्रीयमानुषं कालेऽ सायं दुग्धमपररात्रे
प्रातर्दुग्धमपराह्णे इति श्रुतत्वात् दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं सासने दैवीं धियमि
त्यनेन मंत्रेण व्रतापोपस्पर्शनं करोति यजमानः स्वासने कृष्णाजिने उपविष्टः अथास्मै व्रतं
प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति दैवीं धियमिति श्रुतत्वात् अत्र हरिस्वामिनः उपस्पर्शनं चाचा
चमनमिति केचित् तद्धि भोजनांगत्वेनाप्रसक्तमिति ग्राह्यमिति नन्वेवं धर्मके इह शौत्रं यदप
स्पर्शने स्पर्शनमात्रे सर्वत्र दृष्टत्वात् मानुषायवा एव पुरश्चनायावकेनेति पात्रे दैवी
धियेइत्यपि वा वने जनमात्रस्यैव वाक्यशेषे दर्शनात् तस्मात्तच्चांतस्पदमपस्पर्शनमात्र
मेवेति सिद्धं आपस्तंबः मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतमग्निहोत्रीयवासानुषं काले सायं
दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णे इत्येके गार्हपत्ये श्रितस्य व्रतं श्रपयंतीति दक्षिणाग्नौ
वत्सायाग्निहोत्रस्य संतनस्य मायच्छ्रितिः सा व्रतस्याग्निहोत्र वर्त्तस्योसुनीपापरे गार्ह
वनीयं व्रतमयमाहृत्य प्रयच्छन्नाह व्रतसंव्रत यव्रतमुपेहीति दैवीं धियंमनामहे इति हस्ता
वर्त्तेनेज्यये स्वामनोजातानामगोपुज इति दक्षिणोनाहवनीयं परिश्रित्य व्रतयतीतेन नम
दक्षिणतावृतयते प्रपद्यन्ति शिवाः पीता इति व्रतपित्वा नाभिदेशमभिमृशते पश्चाद्वीरवार

राम०
२७

जपतितत्स्त्रीपत्नीस्वआयतने व्रतयतीति मानवेत्व एकदुग्धे व्रतेनोहयन्ति यथोवाल्लरा
स्यव्रतं यवाग्र राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्यो पयस्तु पयः सर्वेषां तस्मामग्निहोत्रावचारं गार्ह
पत्येव्रतं श्रपयन्ति हविश्रिरायामैवापत्न्येश्वतं गार्हपत्ये पश्चाद्दाहवनीयस्योपसादयन्ति यामि
होत्रस्य संकल्पस्यया पश्चिगुति स्याव्रतस्यातिनियमायमशनं व्रतं व्रतयस्युपाद्यं वा निनी
यथात रशानमुपसत्तमपं वानादीसतो व्रतयंत्तपश्पे त्स्थो ज्योतिष्मनः कुत्सव्रतमुपेहिव
संव्रतयेस्कन्का दीक्षितसंचरेणातिहृत्य हविराज्ञ आहवनीयस्य काष्ठे स्थचमसेवा व्र
तेपयच्छति देवीं धियं मन नामहइति पाणिमस्पालयतेपेद्वाइति व्रतयति शिवाः पी
ताभवस्थेतिनाभिदेशमारभ्यजपति पश्चाद्दपत्नी व्रतयतीति कात्येत्व देवीं धियइति मा
जेयतेइति तस्माद्देवीं धियमित्यनेनहस्तमस्पालस्मामवकर्तव्यं नाचमनमितिसिद्धं यात्वा
इति व्रतयस्यसन्मये यजमानोऽन्यमये पात्रेये देवाइत्यनेन मंत्रेण पयोव्रतयति भस्यन्ति या
सन एवोपविष्टः अथ व्रतं व्रतयतिये देवाइति श्रुतत्वात् पत्नीत्याह पत्नी तेषेनामपात्रे
यथोव्रतयति स्वस्थाने स्थितार एव शिवाः पीताइति नाभिमालभते व्रतं कृत पित्वाचमस्या
त्राः पीताइत्यनेन मंत्रेणानाभिमालभते अथ वक्तं व्रतेपित्वानाभिमुपस्पृशते श्वात्राः पी
ताइति श्रुतत्वात् पत्न्याः अपितत्स्त्री याणिमस्पालनं यथोभस्पृशा नाभ्यालंभनं तु भवत्ये
व मेस्यकस्य विधारणा पासोष्ठं किं विद्वान् तत्रेयं तइति मिहसेवनेमे स्पनस्य पुरीषके रि

अथ यजमानः कस्मा विषाणा यातो छंप्र संवंडं किं विद्वान्सघ वाया रात्र सा काष्ठा सिद्धं इष्वेन
इत्येतेन मंत्रेण गृह्णाति अथ यत्र मे स्यान्मध्यतितं तत्कस्य विषाणा यात्येथं वा किं विद्धोय
हन्नीयं तन्नइत्याहः श्रुत्वात्र अयोमुञ्चामीतिमेहन्ति अयामुञ्चामीत्यनेन मंत्रेण मेहन्तिमूत्रं
पुरीषं वा करोतीत्यर्थः अथ यायज्ञिवर्ष शरीरमभिमृजेतस्मायो मुञ्चामेति श्रुत्वात्र यवि
मासंभवेस्यात्तेनिरधाति स्मरति प्राशं शौचाचमनं कृत्वा यथि मासंभवेस्यात्ततोसौ किं
विद्वान्निरधाति अथ पुनर्यो सोयं स्यति यथि मासंभवेतीति श्रुत्वात्र अयोत्व मिसत्का
त्वपिसर्वः प्राङ्सिराणतः अयेत्वं स्वजागृहीनीमं मंत्रमुक्त्वा यजमानो धम मैंपर स्यायम
येस्यपन्नीः प्राङ्मा कि राउरस्तु खेत स्सिराणतः आहवनीयात्सिरास्व दिशि स्वपिति
शेते अथाययेस्थान्तेतिः प्राङ् परिसयस्वपितीति श्रुत्वात्र अधः प्राङ्सिराणत इति
शास्त्रान्तरात अत्राहायत्तवः दक्षिणो नाहवनीयं प्राक्रेतेन मङ्गेनान्तेना गिरवर्यावर्तेत
पधपवपर्यवर्तेनतहि स्वेदया अभिमामावक्ते नितिजये चान्यत्रकस्मात्जिना हासीनेष
धन्यत्रासीनरिवं जन्मन्यस्इति त्वयेनदंडाकस्माज्जिनादिनिविय छिद्येनाभेनिधाय
मूत्रपुरीषं कुर्यात्सावड् क्ते पत्न्या सीसिनवमंत्र नानि समानं ब्रूमवर्येनदीमिनवसनं परि
दधीना नास्यपायं कीर्तये न्नात्र मश्नीयाद्यज्ञार्थे वा निष्ठिवशेषा भुजीरत्त संस्थितेवाग्री
षामीयेहुतायां वत्सवापमिति मानवेत्र दक्षिणात अताहवनीयस्याग्रु स्त्रावपर्यावर्तमानः

प्राक्तिरा:शयीतेति अग्निमभ्यावृत्तं विद्युदस्य सर्पतं पुनर्मे नद इति वाचयति ४ अग्निमभ्या
वृत्तं आहवनीयाग्निमुखीभूतं यजमानं विद्युद्विगर्जिते इंद्रधनुरस्पर्शेतं पुनरुद्वाचमकरि
ष्यंतं पुनर्मे नद इतीमं मंत्रं वाचयति मध्व पुः अथ यत्र स्वद्धा पुनर्नौ वृक्षस्यमवतिनेन्द्राव
यति पुनर्मे नद इत्यश्ववशान् त्वमग्ने स्मावृक्षघ इति सिंगं ध्वाक्षौ धेंद्रकृत्वा त्वमग्न
सम्मुमंत्रमाह पठति प्रायश्चित्तार्थं अव्रतस्य वाव्याहरत्यव्रतमिति शाखिनो नियमः व्र
तम हितो निवर्त्स्यां न व्रतं अव्रतं अथवा व्रते साधु व्रतं न व्रतमव्रतं सरः संभाषणा
दि तथाहस य उच्चार्य त्वमग्न इत्याह अथ यदि दीक्षितो व्रतं वा व्याहरति तं दुध्यति वानमि
व्याकरोतीति मकृतस्व मेवनयाअसीति श्रुतत्वात् अर्थस्य मा व्याख्येयममन्त्रीताभि
धानमुच्यत इति पितृमर्ति: संचिमालभ्य वाचयति राखेयदिति शाखांतरे दीक्षितोभर
निक्तेति निदीक्षितस्य भृति यावनार्थ्य यथा विहितमस्ति तत्र यावते क्रियमाणे व हि
रणपाश्वगवादियकश्चिद्दत्तमिति नस्पृष्ट्वा हिरण्यपाशे भ्म हिरण्यमालभ्य वा यम स्वस्य व
मादिनो प्रेषितारात्तबस्या लंभकारयित्वा राखेय दित्यमुंमंत्रं यजमानं वाचयति अथ यदी
क्षितायाभिहरति तस्मिन्वाचयति राखेयदितिश्रुतत्वात् आपस्तंबः दीक्षितो द्वादशाहं
भृतिं वन्वीत यजमानं तं संभरतीति विज्ञायते द्वाभ्यां निसनिहारात्तं शाखिचे इदमसी
सेनैर्यथा लिंगं प्रतिगृह्णाति देव स्यत्विना वसो वेसुहा वेसन्यानीति तथा परमगररात्री व

शूद्रसंप्रवेश से भाषा प्रत्युत्थानाभिवादनोदकावाय वर्षाणि वर्जयेत् प्रागवभृथात दीक्षितोऽवभृथात्प्राक् ६

दे॰मा॰
२९

29

गीतस्समारोप्यरथेनप्रयातीति रथमावेरथांगेनविति तथाश्येनरथांगेन वा न विप्रक्षिपेते
ति तथाश्वत्रदेवयजनाध्यवसानमेकेसमामनंतिपदहाध्यवस्येत्प्रयायाघआ
दितोनसप्रयातीति अशकोभिमन्त्रणा अशकोआसंमे अनेनैव राखेयस्त्विनेनतस्य
विप्रकृष्टस्यपदकस्याभिमंत्रणं यजमानः करोति यत्रक्वचिद्दूतायाहमभ्यस्मि
न्देशेगकागोर्वनेतेहिरण्यपदिवान्नसुम्भं दस्यामीति तत्र विप्रकृष्टत्वान्तस्यात्ते भः क
र्तुं न शक्यतेनेन दृ अभिमन्त्रणामिति शूद्रसंप्रवेशादीनिवर्जनीतानिवर्जयेत् शालायां
शूद्रसंप्रवेशं शूद्रस्यप्रवेशं वर्जयेत् तत्र सर्वत्रस्याभिप्रायेषेन ब्राह्मणोवैराजन्यो
वावैश्योवादीक्षितो यज्ञियाइतिश्रुतत्वात् तथाशूद्रे तासे भाषां संभाषणं संवादं वर्जे
येत् सा चिन सर्वैर्गोवसंवदेतेति श्रुतत्वेन वैदेवाः सर्वैर्नावसंवदंते ब्राह्मणेनैववरा
जन्येनवावैश्येन वा ते हि यज्ञियास्तस्माद्यद्येन शूद्रेणसंवादो विंदेदेतेषामेविकं
ब्रूयादिममितिविचक्ष्वमिमिति विचक्षस्वेत्येषवै दीक्षितस्योपचार इति श्रुतेः प्र
त्युत्थानं गुरुपित्रोदेः पूज्यस्यागतस्याभ्युत्थानं न वर्जयेत् अभिवादनं अभिवाद
नार्हस्यापि गुर्वादेर्नमस्कारं न कुर्यात् उदकावायं उदकमध्ये प्रवेशं वर्जयेत् वर्षिव
ष्टिः तस्मिन्वर्षके वर्जयेत् तावाग्नौ परिधानं यतिनिः अथ बोदिति श्रुतेः तपुरा
वभृथात् दीयाम्यवेयान्नेनमभिवर्षेदिति श्रुतत्वात् दीक्षितस्य शरीरे वृष्टिधारा स्यो

राम॰
२९

गं वर्जयेदित्यर्थः अनवक्लृप्तं हन्तीति अभ्यागारी स्याद्गृही तत्स्याः पुनरस्तु प्रवेश
आशंकाते वज्रसंयोगं वर्जयेदित्यर्थः अनवक्लृप्तं हन्तीति अभ्यागारी स्याद्गृही त्वा
तस्याः पुनरस्तु प्रवेशआशंकाते वज्रसंस्तुताश्च मेधा आपः ताभिर्गर्भे संस्तु
तस्या दीक्षितस्य मा भूदुपघात इत्यभिप्रायः इति हरिस्वामिनः परिकालेवदति
परिकालेकोमलेमडववेदीक्षितो वदति अथ परिकालेवाचे वदति नमानुषेम
स्तानामिति स्फुटः कृत्ववलनो सर्वे जिंका इति भिष्णुलित्वा वलित्वास्यस्त जिंकाकरत्ः
सत्वायं वदति नश्यसतो प्रसन्नकरोगानुषीं मनुष्यव्यवहारयोग्यां विचक्षणां चन
सितवनीयाचं विचक्षणशब्दवतीं चनसितशब्दवतीं च वाचं ब्राह्मणादीनामधे
यमन्तो वाग्भीवदेत् तथा चमनुः नमस्सनाम्नामाचक्षीत चवनसितसहेतास
हसं भाषमाणोब्रूया द्विचक्षणोऽन्त्येर इति आपस्तंब जोगस्वेनाराधिंक्रोतिरा
जनिश्चिनीयांश्च सुस्पायांत्न्नी या यां चनसितं विचक्षमा ण मिति नामधेयं ने
बुद्ध्या निचनसितं निबाल रां विचक्षणा निराजन्यावैश्यापरिताव नमानुषीं
वाचं वदति न स्त्रियानम्द्रेणसंभाषेत नेन मनुमपघेव वषेतु म्द्रेणसंवाद
इपघेनब्राह्मणाराजन्यविश्यानामके ब्रूयादिम मित्यं ब्रूहीति वाजसनेयके का
संमद्रेणसंभाषेनयः पापनकर्मणान भिरसिनः स्यादिति शाखायनक म

दे॰ भा॰ ३० 30

मित्रवदसिनामभिवादयते यावावेमधुरंराजा नमित्रिशा घायनकं अग्निर्वैदीक्षि
तस्मात्स्वयंनापसंस्पर्शोन्नमासनामगृह्णीयान्नपुरा हस्तिनाप्यानेतोः कृस्मर
विषाणामवर्जयेन्नवदंतान्स्पर्शयते हस्तेमाछिरयसमयतेमधुमांसक्षियम
न्नमुपरिणाब्धापवनेविज्ञासे निष्कमरांदीक्षितविनिन्नास्यवासमितिवर्णे
येन्नास्त्वामन्त्रपुरीषकुर्यात्स्वदिक्कुर्यात्छायायां सर्वेविक्रीयेन्नियंतियक्षि
यातनरितित्तसंलोछवापापापायोमुञ्चामिनमजामहोशतेतिसर्वेविसर्
ज्याचमप्रत्येविवासंभवेत्सानमन्त्रतिनिदधातीति तथा यत्नमथेनेतकेनस्मा
म्भञ्जधानानिसर्वेतत्स्वान्माहिंसीन्नहिमहद्दहशादित्वमिति स्वप्नेन्नपुत्तकति-
नमन्तोक्त्याद्वारामिष्कामत्नीतिवीलमयवेतपाअसीतिमधुधम्युष्टवावेवि
दज्यादीक्षितवार्क्वोदित्वेदि *[red ink]* काठकेव यदिपाकात्मावंमुक्तौवविनिसजेदिदं
विस्मुर्धिकमेवहस्मनेनुषस्वरस्वमग्नेव्रतपाअसीत्यग्निर्मेयमिति अस
[red ink] तापनमेव अथसन्निधर्मादीक्षणादिपिवाराणांस्वानाचधर्मिणापाक
तानांनिवृत्तिः सर्वे शस्त्रवर्जयेत्पूर्वमिचर्यासरणंनिवृत्तशापनंस्त्रमितासम
नार्थीमिमाथराणामन्तेकोधमर्पामृगानमनिवर्षरामारोहराचवसस्वना
वोवारयसवात्सिनामिनारनंदीक्षितस्वापसरमुमोस्कंवनेसममसिद्धाःस्वी

राम ३०

रंभिराममभिनतनरंवा सर्वे सार्धे प्रयाव योन्तगीत वादित्रान्त मांस्थाप्य सोपया
रन्यवैतान्वाहिर्वेदिस्वतोभ्याश्रावयेदुरिति मानवे च लोमनन्कस्याजिनस्य
शय्यासनामाछादनेनं च मति पिद्दंनि ब्रीयवेनरुसनमववर्षेणा तेनं माविस्कारणा
ममेध्युदर्शनमघोगान्वर्डं होमान्तेनं वरंतप्राग्वेशाद्दयात्तम यावत्याश्रावणे
वनस्मान्नतंम त्र पुरीषेकुर्यां घरिद्विवाछापायं यदिहसे द्विधायपुरवामिति उ
दंतोरिस्वववयेजयेत अस्वे वेष्टु रिथमे ऽप्रेदृष्ट्वा अशीक्षितवा स्वेष्टू वातम
ग्रेव्रतं याभसीतिजपेत्कालेवाचं विसृजेवै स्मवीमा स्मावै स्मवींसा रस्वतीं
वाहं स्पत्याभिरेनानिगव वाचंयच्छतीति एवमेव कल्पस्त्वेपि शालासन्ना-
स्वंग्रो संधिवेलयो: संधिवेलयोर्द्वयो: सायंप्रात: संध्याकालयोर्यथाक्र
मंशालासन्नास्त्वग्नौ यजमान: करोति सायंसंध्याकाले शालासन्नास्तम्
प्रात: संध्याकाले अस्त्वग्रस्य येनमम्यत्रवरंतम न्यस्तमिया न्तस्वयंतमस्मप्रियां
दिति एवं हीसिते शालासन्नाअन्यत्र वरंतेसं तेनादित्योभ्यस्तमियात् आदित्यप्र
तिबंधवारेणायंतस्मगायादीक्षितस्य प्रतिबंधो द्वयके नत्यादीक्षितः कुर्याद् ग्र
येनमन्यत्रवरं तेना दित्यो स्तमेति एवमेव नस्वयंतमस्मप्रियादिति मारभ्य वे-
वेधा ऽसुयाम्सुस्वासुवर्नमाना सर्वे धिरिमध्येसवेलयोरासन्ना स्वग्रो भवन्त: अथ

ह॰ मा॰ ७
३१

वेधयोगतस्मसंपादयतः प्रायश्चित्तंयथा तत्मयथयदिहि सा सद्विंचितयगुर्तलेनत्स्यवेत
हे स्विन्नेस्यत आह अप्रायश्चित्तमपराधौ द्वौ तत्र एवशाला सना स्वभ्रौसंधिवेस्ययोरि
स्रेष्वनियमस्यापराधे अतिक्रमे अप्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः यत्वरवीवकर्ते व्यापया
पराधोनभवति नात्रप्रायश्चित्तिरस्तिप्रतिमुखमोवेतस्मादित्तिष्कत्वात किंदुष्क
रत्वान्नास्ति येनरेवं महत्तराणां पयागमांचि कित्सनात्सकीर्तहिनास्तिप्रायश्चित्तिः
र्मेनसेवास्यानयश्चाश्चितंभवतीतियोनामास्थवनेषु तिबदस्तथस्यमेदत्वादिसा
प्रायः तथापिप्रतिगुप्यमेद्यागतुरसुरा रक्षितत्वमेवास्मादपराधादिति हरित्वा
मिनः इतरेतस्मिन्वोपहवमिच्छेरन अघवीरद्वौतत्रनियमस्यापराधे अनेकयजमा
नकेतत्रापराधस्थाहीसिनाः इतरेतरस्मिन्नुपहवमनुज्ञामिच्छेरनहीसिताउपह
यध्वमित्येवं ततश्चुनेरनुज्ञातः शालांनविहरन यत्वामेकंहीसोहीसाअस्मात्
निरीक्षाएकश्चासौहीसोचैकहीसो सः पूर्वोक्तापत्न्यामुपहवमिच्छेति यत्नप
कृयस्वेति अप्रायश्चित्तेवतेइदंप्रायश्चित्तंवेतिविकल्पेवाशकरहीसांतेप्रायणी
यं हीसांतेप्रायणीयात्यकर्मभवति प्रायणीयमिसंज्ञासंव्यवहारार्थी वक्ष्यति
प्रायणीयहविःसन्ने इति अदित्यैवसं निर्वपति अथप्रायणीये अदित्यैवंसं नि
र्वपति आदित्यंवरुप्रायणीयंनिर्वपतीतिप्रकृतत्वात् अदित्यैवरुस्पचापीसनेन

राम
२१

सिद्धेपि पुनश्श्रवणस्य प्रयोजनाभावेः प्रायणीयत्वप्रज्ञापनार्थं तथा च श्रूयते आदित्यं चरुरस्य
त्रापि सत्वेन सिद्धेपि पुनश्श्रवणस्य प्रयोजनाभावेः प्रायणीयत्वप्रज्ञापनार्थं तथा च श्रूयते आदि
त्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चतस्रो यजति पथ्यां स्वस्ति
मग्निं सोमं सवितारं च आज्यभागाविष्ट्वा आज्यभागयागानन्तरं चतस्रो देवता यजति
पथ्यां स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारं चरुणा नतु गणपमानानां देवताश्रुतत्वे होमविषयमिति कि
मर्थं पुनश्श्रवणस्य अस्यार्थं मानत्वस्य विनियोगकार्यार्थं स्वाहेति मि नियमप्रयोगे नैदेवत्येन
ति इत्यनेन मिदं विचार्यते प्रायणीये किं पंच प्रधानानि आदित्यश्चरुः उतास्य यागाश्चत
स्र आदित्य एव प्रधानमंगं यागाः तत्र इति तत्र सावं पंच प्रायणीये देवता यजति पंचोद
यनीये इति पंचानां प्रायणीयसंयोगात् प्रधानानीति केचिदाहुः अपरे पुनर्वर्णयंति उदय
नीयवाक्ये केवलस्यादित्यस्य प्रायणीयसंयोगः आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति उदय
नीयेपि निगमेन तस्मादेव आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीये इति यत्तु पंचा
नां प्रायणीयसंयोगेन स प्रायणीये पंच प्रधानानि विदधाति किं तर्हि दर्शपूर्णमासिकी
भ्यो देवताभ्यो अभ्यधिकाः पंच प्रायणीये देवता यजतीति पंचानामतिरिक्तानां साध्येवा इति
यदि पंच प्रधानानि परिसमाप्तका मपि प्रायणीया पर्यावसानं तस्याज्यभागस्य पुनः करणं प्र
दि आदित्ययाग एव प्रधानं तेनांगक्रिया तत्रादित्यं चरुं प्रायणीयमिति चरुसमानाधिकरणा

मानवसूत्रे विशेषः सूक्तवाकेन मेक्षणमनुप्रहरिष्यतीति =

दे॰ भा॰ ८
३२

नस्यैव प्राधान्यमितरेषां चांगत्वमिति सिद्धांतः अंगत्वेपि सत्याज्यस्य कत्वेनोपांशु प्रा
जधर्मप्राप्तेः पथ्यास्वस्त्यादीनां बृहत्त्वावाहुनादिषु संकीर्त्तनं भवत्येव अत्रायमत्र वः चतुर
आज्यभागान्तमिति दिशं यजति पथ्यां स्वस्तिं पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितार
मुत्तरतो मध्ये दितिं हविषेति एवं मानववाक्य स्त्वयोरपि शान्तयथे विज्ञातावा एताः पंच दे
वता यजतीति प्रकृतो देवीमेव दिशं पथ्यया स्वस्त्या प्राजानन्प्राचीमेव दिशमग्निना प्राजा
नन्दक्षिणामेव दिशं सोमेन प्राजानन्प्रतीचीमेव दिशं॰ स विता प्राजानन्नुदीचीमेव दिशं मद
दित्या प्राजानन्निति श्रूयते तेनापि स्त्रनस्यांगत्वपथ्या स्वस्तिं यजति प्राच्यामग्निं दक्षिणतः
सोमं पश्चात्सवितारं मध्ये दितिमिति चतस्मे स्रुगावहिर्निदधात्स्रुचः दयनीयायै चरुस्था
लीमेतत्स्रुगावहिष्य निदध्यात्सु गुप्ते देशे स्थापयेदुदयनीयायां मसेषं चरुं प्रभव मेर
स्रुगां च रुस्थालीं निदध्यात् मेक्षणां च पात्रीनाम प्रमर्दं प्र मार्जनेन निर्लेपं कृत्वा स्था
लिनमेव निदध्यात् वहिष्युवेदिमध्यादेवोऽस्य निदध्यात् न तु सांतपनीयावहिष्यु वग
ह मेधीयस्तीर्णमेवास्ते न ह्यत्र र्यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीयेन पास्त्रयाप्रणी
यस्य वहिर्मेवतितदुदयनीयस्य वहिर्भवतीति न दूयोऽसविन्दधतिनाठं स्थालीठं स
सामकर्षौ प्रमस्य मेक्षणां निदधातीति सूक्तवान् मप्सासयतिवाचं स्त अथवा चरुं चरु
स्थालीमक्षि॰ प्रक्षालयति निर्लेपां कृत्वा निदधाति अथ प्रहरतीतरे अस्मिन्पक्षे इतरे

एषु॰
३२

प्प

मेस्रुचावहिर्धीअयावनुप्रहरति आहवनीये जुहोति एककालएवप्र(कृ)तिवर्तते तदनन्तरंकुर्वी
त्वामे विनद्धहिरनुप्रहरेदेवंमे सुर्गांति गीउवस्थालीं निधाति इति श्रुतत्वात् तएव ऋत्विजः येप्राय
णीये ऋत्विजो भवंति तएव ऋत्विजः उदयनीये पिपवंति यएवप्रायणीयस्य ऋत्विजो भवेतिनउद
यनीयस्य ऋत्विजो भवंतीति श्रुतेः ततुकर्तरांग्रयो गंगान्वाहप्रयोगस्य माहेत्वएव ऋत्विजो भवं
तीति प्राप्तत्वात् वाच्यमेनत् सस्वंमनुवाल्लवायमुत्तरविवक्षार्थं विप्रेतेष्वन्येपि विप्रेते पु
प्रायणीयर्त्विक्षु अन्यैर्विज्ञतुदयनीयेभवति यद्यक्ते विप्रेताः स्युरन्यएवस्युरितिश्रुतत्वात्
नन्वेतद्वाच्यमेव विप्रेतष्वेवशब्दस्मादयनीये कर्मणि तेषामवश्यभावित्वात् सत्यमनतदेवम्
अमस्मितु वक्ष्येनोदेः पुराणायपत्तेः प्रायश्चित्तं स्यादितिनद्भावाद्येमिदं वचनं अन्यएवस्युरिति शं
युंतं भवति तदेतत्प्रायणीयकर्मशंयुंतं शंयोर्वाकांतं भवति तदुदयनीयं भवतीति नपत्नीः संयाज
यंतीति श्रुतत्वात् शंयोर्वाकान्तरेणाभेगनां वचनादेव छेदः अथ दंविचार्यते तदुदयनीयेभ
वति नहिडांतं भवतीति श्रुते सति द्वयोः शंयुवांतयोरिडायाश्च भावाद्वचनं देहोजायते किं
प्रायणीयापि प्रागेव पूर्वशंयुनांतं धुंता अथवानेरीरोति तथातिथ्याग्रहमधीयावपूर्वे
यादर्शअंतात् उत्तरेयति नचनियमकारिणां स्मृत्याभावादनियमेप्राप्त आह अंतवच
ने पूर्वप्रापरविशेषश्रुतेः तच्छंयुंतं भवतीतितदिडांतं भवतीति इदं पौनर्वचनेष्ववमा
गे पूर्वमेव पांचिडं ग्राह्यः नोत्तरं पूर्वेणाशंयुनाशंयुंतं पूर्वेणावेदवचनमिति कुतः प्राप्तेः

३-भा-० यस्मात्प्रथमेऽपि शंयावत्स्थीयमाने शंयुवन्तशब्दस्योपपन्नत्वाद्विधेस्तदतिक्रमे कारणाभावाच्चैव
मेव प्राप्नोति कथमेवं प्राप्तिः अविशेषश्रुतेः यस्मादत्र विशेषो न श्रूयते पूर्वमुत्तरं वेति अतः
३३. प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्देवपत्नीष्वेवेति वक्तव्यमसंवशंयुवन्तग्रहणं अपराह्वाख्या एवं कृ
तः प्राप्तेः प्रश्नोऽहीनं तत्ता शंयुवन्तेनाय अन्तकृते शास्त्रार्थे किमिष्टकान्तरं यावदनुष्ठान इति किं
च अविशेषश्रुतेः न चात्र विशेषः श्रूयते पूर्वमुत्तरं वेति अतः प्राप्तत्वात्सर्वमेव शंयु
वन्ते ग्रहीतव्यमिति अपि च प्रथमशंयुवन्ततायां विधीयमानायां न पत्नीः संयाजयंतीस
त्यवादत्र भविष्यति इतरथा पत्नीसंयाजप्रतिषेधोऽविवक्ष्यः तत्रैकवाक्यत्वे विहन्येत ।
उत्तरं वा प्रकृतत्वानुग्रहादनुयाजप्रतिषेधाभ्यां उत्तरं शंयुवन्तमितरं च ग्रहीतव्यं न पूर्वं कुतः ए
तत् प्रकृतत्वानुग्रहादनुयाजप्रतिषेधाच्च उत्तरे शंयोगत्वमारोचो एकशाखानि बहूनि प्राकृ
तान्यंगान्यनुगृहीतानि न चासन्निकृष्टाधिकारस्तु अधिको भविष्यति अपि चानुयाजप
त्नीसंयाजप्रतिषेधश्च भवति तदुक्तं न भवतिनानुयाजान्यजंतीति न च पूर्वं तत्र भवति न पत्नीः
संयाजयंतीति यदेवोत्तरं शंयोर्परिसमाप्तिः नान्यच्चेद्यामेवानुयाजप्रतिषेधः पत्नी
संयाजप्रतिषेधश्च घटते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य यदुक्तमविशेषश्रवणाद्गुणानाम एम
तिक्रमोऽन्याय्य इति प्रकृतत्वानुग्रहादनुयाजप्रतिषेधाच्च कारणान्नु व्यतिक्रम्यते लोके ३३
पि कारणात्प्रथममतिक्रम्यत एव यदेवपत्नीष्वेव त्यक्तो यदि प्रथमे शंयुपदं हतो भवति

33

विरुद्धयोर्वा भवेत्तत्तमतिक्रम्य द्वितीये प्रतीयते ग्रहणात्प्रवृत्तिः यद्यप्युत्तरेष्विन्द्रस्तुमा
रोपकस्यानुग्रहो भवति तथापि प्रथम एव शेषो परिसमापनीयं अप्रवृत्तिरुत्तरस्य कर्मणः
कुतः अविशेषश्चत्वरो प्रथमस्यैव ग्रहणात् यदि प्रथमेपि शेषो परिसमाप्यमाने कृतः
शास्त्रार्थो भवति किमित्यतिक्रम्यते ननु प्रकृतस्य तु ग्रहणस्याकारणात्प्रथमातिक्रमः
कः पूर्वस्मिन्नेतत्कारणं आनुमानिकत्वोदकः प्रत्यक्षेण तत्वचनेन वाध्यते तस्मान्नैव प्र
कृतिरनुग्राह्या अपि च सर्वैः शेषैर्नित्यः तेन दर्शो गमनीतिः शक्यते विधातुं उत्तरस्तु पाक्षिक
स्तत्र सर्व नियंतव्यः तदर्शो गरीति सर्वविधेये त्यधिकरणाभावात्तस्मात् संस्कारश्चतेश्च संस्त
रश्चते स्यैवमर्थो गम्यते यतः सर्वमेवं द्वितीयमित्यर्थं च गृहीतव्यमिति यतः प्रापणीयाया
मानिष्ठायां तानचस्वरवचनादेतेन तरक्ष्यते तेषु प्रैते पवमानेन त्वमनेनेति स्वरवत्सुवसाभि
धेति रक्षकवत्स एवावापत्प्रयाजानुयाजानुभवतो यज्ञस्याराक्षसत्यन्ने विष्टि
हितत्वान्स्वरं नेति अत्र मधिक्रमत्वं तेति वचनात्सर्वो स्वपि विधिबुद्धत्वरमाणा एवागान्य
वत्प्रवर्तन्त इति गम्यते तस्य शेषो हस्तमात्रास्यान्तःस्तस्मात्सर्वपंजः शेषं तत इति तस्मे
ऽपहृता स्याजगमुस्तस्मात्सर्वतत्संततइति अन्यदेभ्यो दिश्यतो देवाः शेषं न मिंडात
मेव प्राप्यणीयमाति ष्वं चत्वर इमा गाः परिसमकवंतः त्वराकाशिनी या विनाकारणं प्र
वेमतिक्रम्यते तोत्तरं प्रतीयते अपि च पूर्व शेषः प्रधानत्वात्तं गरीयस्तसाक्षात्संबद्धस्तेन तत

के० भा० ७
३५

इंतां गमीनि त्यस्य विकृत्याकाले उत्तरस्य पत्नीसंयाजानां तेन यथ वहिताऽर्ध्वं स्यां गमीति अपि
चात्र पत्नीसंयाजाः प्रतिषिध्यन्ते नत्वभावेन तं रंगमनु नरः शंयुमे विध्यतीत्यनुपपन्नत्वमे
तदत्र स्यात् तेन एवं शंयु नैव शंयंता प्रायणीया स्यात् एवमातिथ्या विकृतीयेवेड
नाहंता नास्यादिति सिद्धं अथ यदुक्तमनुयाजप्रतिषेधः पत्नीसंयाजप्रतिषेध
श्चैव नस्मिन्पसेन घटत इति तत्राह निसानुवादेनुयाजप्रतिषेधः पत्नीत्यानुया
जप्रतिषेधः स निसानुवादः निसस्यैवानुयाजाभावस्यानुवादः इत्यर्थः एवं पत्नी
संयाजप्रतिषेधोपि निसानुवाद एव तस्मात्सर्वेरीव शंयुना शंयुनं तत्रैवायेवेडये शं
तं कर्त्तव्यमिति सिद्धांतः ५ उपरवदेशेप्रतिष्याना रोहिते चर्मणि पानद्धे सोमं निवप
ति धुरि निधाने वेघासं भवन्नानि उपरवदेशो उपरवाणां स्थाने प्रतिष्ठाता आनडुहे रो
हिते चर्मणि प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि सोमं निवपति शास्त्रानुरात् विक्रयेणं विनोति विक्र
यी सोमविक्रयीणं सोमं विविनोति पर्वशो वखंडयति कौत्सकुत्सस गोत्रः सोमवि
क्रयी भवति कुत्सित कर्मा कौत्सः परे शूद्रो वा शूद्रो वा सोमविक्रयी भवति कौत्सा
ञ्छूद्रा सोमं क्रीणीयादिति शाखान्तरात् ब्राह्मणा उपासते उपरवदेशे सोमनिधा
ने सन्ति ब्राह्मणा इति ब्राह्मणाः अयं ब्राह्मणाः नस्पदमित्यत्र तेन ब्रह्मपुरुषाः ब्राह्मणा
वसीनि च उपासते समीपे स्थिराः उपविशन्ति ब्राह्मणाः प्रायणीये वृष्टा कृताकृतमस्य

राम०
३५

वेसर्गोभ्यात्वतत्वात् उदकुंभमप्सु उपस्तात् उदकुंभः उदकं पूर्णोंकलशः अप्सु उपरवदेशोऽप
वितस्यसोमस्य पुरस्तान्निदधाति अथाग्रेणा राज्ञानं विधिवित् इति तदुदकुंभमप्सुपनिहितो भव
तितद्वास्तराउपास्येदितिश्रुतेः शालाद्वारापयिधायध्रोवेजुहोत्वातं विगलत्ताति तलोध्व
र्युः शालायाद्वारापविद्वारापयिधायध्रोवमाज्यं जुहोत्वत्वतं विगलत्ताति विभज्य चतुर्वी
रंधक वये वनिनयतीत्यर्थः अथ यद्वा यमाज्यं परिशिष्टं भवति जुहोत्वनुष्टत्वो
विगलत्ताती निश्रुतेत्वात् वर्हिस्तरणोनहिरण्यं पवध्वा वदधासबानइति वर्हिस्तरो
नहिरण्यंवध्वाजुहामव दधाति ध्रुवानोगंहीतस्यघृतस्य मध्ये निक्षिपती सर्पैः व
र्हिरिस्युपदेशाद्विनियुक्त मेववेतस्तीर्णंतरणाद्यात्वं आवस्यवेदिंवार्हिषस्तरणइतिव
त अन्यथाउपावीरसीतिस्तरणामात्हवस्तरणाभ्यां यस्मुपस्थरणसाद्दिवत् तस्तरेणनेव
नावदेवावस्पतनत्वर्हिषस्तरणेनेति वर्हिवाहिरण्यं पश्चवधवधावजुतोतिइतिश्रु
तेः जरसीतिजुहोति जरसीतिमंत्रेणानहाज्यमाहवनीयेसमिदाधानपर्वकं जुहो
ति सजुहोतिजरसीतिश्रुतेः रथं हिरण्यवती आहुतिः अत्र वरदं वाचेइतिसूत्राणः
जरसिवारस्वतमिति सर्वानुक्रमणापाठत्वात् ह्रदं जुवेइति गावाग्वैसोमक्रयणी
मेनेनेनस्थुपक्रमणेनहृत्वा अस्याम्स्केनामयजरसीतिश्रुतत्वात् शुक्रमसीति
हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तत्रैणानि दधाति शुक्रमसीत्यनेनमंत्रेणात्तद्धिरण्यावंतो हिरण्य

दे.भा.० ३५

35

उद्धृत्य हस्ते कृत्वा तत्र गां वेद्यां निदधाति ॥ वेदिमध्ये प्रतिष्ठापयति ॥ अथ हिरण्यमयोऽव
दानि सोमायोऽदानीत्यृक्रमसीति प्रसूयत ॥ तत्र हिरण्य विसृजति ॥ निष्क्रान्तत्वात् प्रकृत्या हि
रण्या तत्र गां पश्य कृत्वा हिरण्यप्रापणीयार्थे स्तीर्णे अपि सृजति मिश्रयतीति श्रु
त्यर्थः ॥ सव्यबद्धं हिरण्यं कुरुते ॥ ततस्तदुद्धृतं हिरण्यं सव्यबद्धं कुरुते सव्ये हस्ते र
केणाव ध्नातीत्यर्थः सव्ये वेणाहिरण्यं प्रबध्नीत इति श्रवणात् ॥ अतः सर्वेषु प्रापणी
याशायवसमाप्तिः ॥ न छेदनमन्त्रेहि हिरण्ये विनियुक्तमिति ॥ बर्हिर्हिर्योवा प्रणीता विमो
कः राक्षसभागः ॥ भागावेष्टसो भोगप्रापणमिति यद्यपि यमाह निः प्रापणीयशेषेण
ध्रौवेणाहूयते तथापि सोमक्रयार्थे बद्धतः वाग्वे सोमक्रयणी निदानेन ताम्मेता
याहुतिप्रापणीयशेषेण ध्रौवेणाहूयते तथापि सोमक्रयार्थे वाक्कृतः वाग्वै
सोमक्रयणी निदानेन तामेनायाहुत्या प्रीणातीति यतया सोमं क्रीणातीति वाक्यशे
षात् ॥ अतः ध्रौवाद् यजनीयायाहुत्यमाहुतिर्न भवति ॥ बृहस्पतेः तं गृहीत्वान्वारम्भस्य प
जमानेस्याह ॥ प्रापणीयाशेषसमाप्तेन तत्र मध्वर्युराज्यं संस्कृत्य पदाभिहितार्थे
बृहस्पतेर्गृहीत्वा यजमानं प्रति अन्वारम्भस्य यजमानस्येवमाहृत्येति
अथापरं बृहस्पतेर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वान्वारम्भस्य यजमानस्याहेति श्रुतेः ततो यज
मानोऽध्वर्युमन्वारभते ॥ अपावृत्य द्वारं निष्क्रामतः ॥ विमितेऽपावृत्य द्वारं द्वाः

राम

३५

द्वारे सति स अध्वर्युर्यजमानो विमितं निष्क्रामतः अपावृतेति सूत्रादि तानि द्वाराणि
पश्चात् द्वारावृतद्वारं विमिते अवसरविशेषणं वा अपावृतमभिद्वाराणि यस्मि
न्नवसरे स अपावृतद्वारे तस्मिन् अथापरेण चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वान्वारभस्व
यजमाने साहायो लीवेति शालायां द्वारेऽपावृतद्वारे तस्मिन् अथापरं चतु
र्गृहीतमाज्यं गृहीत्वान्वारभस्व यजमानोऽन्वारभ्य यो तस्मिन्निशालायां द्वारे इति
सूत्रेणात्वात् अपरं चतुर्गृहीतं पत्नीहोमार्थं गृहीत्वानेनाध्वर्युरन्वारभस्वेति य
जमाने साह अयोरुवेति यजमानपुनरह्याः उरुगृह आच्छादनेऽपप्रवेदु द्वार
नेवर्तने उद्धाय्येति अजस्वावदायनववनास्वेम पिहितेइतिगम्यते तेच पूर्वं दृष्टि
रो स्यातां ताभ्यां संप्रवदतार मातुर्योदितिहविषाम्निः प्रतिपदस्यान् द्वितीयस्य इति
संप्रदायः हविर्धानद्वारे सोमक्रयणी तिष्ठत्यस्ति नाध्वगाः पूर्वो वा रजत
दायकः पितृसापिंगस्याभावेद्र धाम्नामा होत्रायत्वपत्नासी शालायाः पू
र्वद्वारे हविर्धानपूर्वद्वारात् हविर्धानस्यां दिशि सोमक्रयणी तिष्ठति स्थिता भवति
हविर्धानतः सा सोमक्रयण्येव तिष्ठतइति सूत्रत्वात् कीदृशी अजस्त्रिताश्रं नंकि
ताअननतविहूस्यर्यः पुनः कीदृशी सोमक्रयणी अदुःखमा विगता निरंगता निय
स्याः साद्धं गानत्वं गा अर्वभंगा अनंगहीनेस्यर्यः तथा अप्रवीता विगताप्रसन्न

कांसपानवाहनेषु अत्र पञ्जनार्थः यथा दाधाकरणेषात्र अथवा नयामीवाद्ध्वामया
तयाम्न प्रवीतेति पञ्जा नाहि गजसारमवन्निनोपगममात्रे गातस्मात् प्रवीता अपञ्जा
तेति हरिस्वामिनः अकामितेत्ति कर्वैः सास्यात् प्रवीतेति पक्षसमासात्सर्वतः स्तु
देः काराणाकरणीः सुस्त्रिनाः सहशकासाधेकरूपत्निष्क नत्वात् अवैवअछिन्नपु
च्छाअकृपअभमच्छगी अकाराणअविनष्टलो चेनाअकर्णाभिकर्णाविकर्णा अ
स्त्रिताअर्नविताअसहशफा अस्याअद्वो लुराः नस्त्रिरपिलुरोपिवन्नः तथा
अर्जुवध्या रज्जावध्यास्त्रुवध्यानरस्त्रुवध्याअस्त्रुव ध्या अर्ववेसर्वः तथा वभ्रुः
पिंगला वभ्रुः नयाम्नर कपिलाः पिंगलाः पिंगाक्षी। पिंगलेमधुवर्णौ अक्षिणी य
स्याः सा पिंगाक्षी साचा वभ्रुः पिंगाक्षी सा सोमक्रयणी निष्कसेः पिंगलाभावोः
णा पिंगलाभावे वभ्रुवर्णो याः पिंगा क्ष्याअभावे अरुणा रक्ता भासराअअक्तरुणा
सोमक्रयणी स्यात् अरुणया एकहायन्या पिंगाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीति श्रु
त्यांतरात् आयसं रेचोपिरएकहायनीवर्षीयसी चेति काण्डे च सोमक्रयणीव
क्तमेकहायनीं तां यसींचेति एकहायनी एकवर्षा द्विहायनी द्विवर्षी स्वशा
स्वाया मधिपरित्रिवध्य पिंगाक्षी न विंदेद्रुहणास्याहितिश्रुतेः अथवा नरागलस्वरुणा रम
इति अमरः अरुणाभवेरो हि रापःश्वेताक्षी अरुणायाः सोमक्रयणाअभावे अ ३६

सामेरोहिणी रक्तवर्णा सापि अरुणपिंगाक्षी रक्ताक्षी श्येनर्त्वस्य पुरुषं श्यामं यद्यन्यभव
तीति श्वेतवर्णा पुच्छदा दिसवर्णा एवेति श्येनेते अरुणेते ताहृत्विधेअसि रोहीतपूर्वा सा अ
श्येनाक्षी अरक्ताक्षीत्यर्थः एवंविधा सोमक्रयणीमध्वर्युरभिमन्त्रयते पूर्वद्वारेण
निष्क्रम्य सोमक्रयण्या हविर्धानं उत्तरेण शुल्कस्थितो यजमानोन्वारब्धः औपनिष्क्र
म्याभिमंत्रयते विदुसिमानासीति एकत्वात् उपनिष्क्रम्य सोमक्रयणी समीपं
गत्वा सोमक्रयणी हि त्वास्तः मातु इति अनुगृणु विनाद्य येध्वस्माये निरिंद्रस्तदि
ईड्याध्वन्या पतिस्तुर्य एवं तिष्ठ यीवाध्वस्मावेति वेधवे देस्मत्ति विष्वाभ्यां देवे
भ्यो ध्वस्मेभ्य इति तथा इंद्रायसाममभित्वं अत्र यसोममभिसादि उदीचीनां पदा
नामनुगच्छतोवस्त्वसीति अभिमंत्रणानंतरं केः चिदुदीचीनां यमानां सोमक्र
यणीमध्वर्युर्यजमानानुगच्छतो वस्त्वस्य दितिरसीति मंत्रेण इयोर्विमंत्रः
नानुदीचामस्याकुर्वंतीति सर्ववाचएकत्वेपराणानुनिक्रामन्ति वस्वसीति एकत्व
त्वात् नानुदीचीमिस्युहुद पन विधिः उदीचीमनतिक्रमणायकुर्वंति अभिमु
खीकुर्वंति अनतिक्रमयंति यजमानपुरुषाः अध्वर्युर्यजमानोन्वनुग विधिः
उदीचीमनतिक्रमणायकुर्वंति अभिमुखीकुर्वंति अनतिक्रमयंति यजमान
पुरुषाः अध्वर्युर्यजमानोन्वनुगमिष्यत इतिहरिस्वामिनः अथापि मा घ

अथाग्नेरुत्तरमपरस्तात्पदंपदंसंबध्नीतः पश्चात् समुद्रत्वेतिरथ्यहस्तेन गृहीत्वा गृहीत्वा
स्थाप्या साम्वपति॥ असमीतेबंधुरित्य १५

दे॰ भा॰
३०

37

स्कंभेनमहः वस्यस्वरितिरस्मादिसोसिहद्रासिवंहोसिइति षड्ढत्सनीसस
मपदेषुपविशंति सोमकयराणाः सर्वेदक्षिणाबाहुसंबंधानि षड्ढत्स्यनीस्यवहद्र
न्वतिक्रम्यसप्तमंपदंपदेषुपविशंतिपरितःसम्यंताउपविशंतिदक्षिणातोवल
यजमानोपश्चादध्वर्युः उत्तरतोनेधेति अथसप्तमंपदंवधूपविशंतीतिस्त्रवर
णान् तदस्तो तस्मादक्षिणोपुसहपुपर्वणादेशुरुसगंपुरूस्ते मानवेन व
धूमन्वनुनिष्क्रामतिदक्षिणास्यपूर्वपदस्यसप्तमंपदमभिपरिगत्सेत्ति हिरण्य
मस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति अस्मिन्सप्तमेपदेहिरण्यंनिधायादित्या
स्त्वामूर्द्धन्निति मंत्रेणाभिजुहोतितस्मिन्हिरण्ये परिस्तरणं कृत्वा इदमदित्याइ
तित्यागः सहिरण्यंपदेनिधायजुहोतिसजुहोतादित्यास्त्वेनिश्चनत्वात् स्रानपदं
क्षिपरिषिंचतस्वस्नानमस्त्विति होमानंतरमध्युपेतस्यंदस्नोनद्यैः परिषिंचतिपरि
तोरेखांकरोतिव्यस्नानमस्त्विनेनमंत्रेण अत्रचसकमंत्रेणाछिंतन्सौ एकइषे
कर्मानंतरोसम्यक्रमेवचनमिसूत्रे अथयस्मामाहवपरिषिंचतिपरिषिंचत्वस्नान
मस्त्वतीतिभ्रष्टत्वात् अत्रवालिखनमुपपदु परिकार्यं अत्रपनेवहिर्वहि इतिविशे
षोक्तः समुद्रस्यपदहदे स्यास्याभावपयस्मितेवंधुरितिनेनमंत्रेण अथसमुद्रि
त्वपदस्थाप्याः सदपस्मितेवंधुरितिभ्रष्टत्वात् अथस्थानेनिषिच्यपजः

एम॰
३०

मानपदं स्वयच्छ तिवेशायइति तस्मोछन्नस्य पदस्य स्थाने मस्मो अयो निबिध्योरकं विनी
याध्वर्युर्यजमानायपदं स्वयच्छ तिवेशायइति मंत्रेण अध्यापयुक्तिर्भवति अथ यज
मानायपदं प्रयच्छ तिवेशायइति घृत त्वात् मेशायइति यजमानः प्रतिगृह्णाति मेशायइत्यने
न मंत्रेण तत्पदं अध्वर्युणा समर्पितं स्थाली स्थपदं प्रतिगृह्णाति तव यजमानः प्रतिगृह्णाति मेशा
यइति मयि पशवः रसो वितन्तरादेति श्रवणात् अनेक यजमानके पदसमर्पणे प्रतियहणे
च सर्वे या मन्त्रांरंभः ऊहस्य पुवयोरायः आवयोरायइति द्वि यजमानके सुष्मासुरायो स्मा
सुरायइत्यनेक यजमानके मावयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशति मावयमित्यनेन
मंत्रेणाध्वर्युः स्वमात्मानं संस्पृशति हृदयप्रदेशे आलभते अध्वर्युरात्मानमुपस्पृश
ति मावयं रायस्पोषेणेति श्रुतेः तत्तद्रेकोयस्पर्शनं कार्यं हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति
अध्वर्युर्यजमानात्पदं हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति समर्पयति स्थाली स्थमेव अथ पत्न्यै पदं
प्रतिपरिहरंतीति श्रुतत्वात् नेष्टा तोतः स्वेनां वाचयति नेष्टा तोतो रायइत्यमुं मंत्रं पत्नीं
वाचयति तां नेष्टा वाचयति तोतो रायइति श्रुतेः अनेक पत्नीके सर्वासां वाचनेकं मन्त्रेति नि
वचपाचयंप्रयोगः सोमक्रयण्याः च समीक्षमाणाभ्ये समख्ये इति सोमक्रयण्या वत्सेतर्या
वत्सीं समीक्षमाणं विलोक्यमानां पत्नीमध्वर्युरेव समख्ये देव्यासमुं मंत्रं वाचयति अथैनाः
सोमक्रयण्या संख्यापयतीति संख्यापयति समख्ये देव्यासा इति श्रवणात् अध्वर्युरेवसं

२०॰मा॰७ संख्यायये ऽध्वनत्वान्नेषुः प्रस्तारस्य पाणौ हिरण्यं बध्नीते नाभिकायां पाणौ हस्तेऽप्रस्तास्या
३८ मिः शोधयित्वाऽनामिकायां मन्त्रं हिरण्यं बध्नीते॥ ध्रुवे॥ पदे॥ समुच्चयपाणा अवने
मित्ते इति प्रकृस्तया स्यात्॥ हिरण्यं बध्नीते इति श्रवणात् सोमक्रयार्थेन न हिरण्यं बध
ने यत एवं श्रूयते अग्निरेतं सा विहिरण्यं॥ संस्कारात्॥ स्तुवस्य त्वानिसवेन सोमं परा
हराणीति श्रवणात् पाणिप्रस्ताये नेदष्टार्थे पदपतिसेवनोदरराहिनाधुलिसिम
त्वात् हिरण्यं बध्नाति इति मुपतीवन्नात् आप्यायनाभिषवा॥ ध्रुवत्वेद्रुव सोमो
पायने सोमाभिषवे अस्य ग्रहणे अग्रभ्य ग्रहणे वानामिकायां हिरण्यं बध्नीते ध्रुवे॥
पाणिप्रस्तावने त्वचना मुक्त्यते न स्वहृदयार्थत्वात् आप्यायनादिषु तस्या श्रवणा
त्स सोमाप्यायने हिरण्यं बध्नेत शाखान्तरात् अभिषवे स्वशाखायामेव अपास्या॥
हिरण्यं बध्नीते इति अंशुग्रहे अपास्या॥ हिरण्यं बद्धं भवतीति अहमेव अपहि
रण्यमभिषवनिसमासे विवर्धं पुरीति यदि वा पाणिप्रस्तावनमभिमतं भवेत् नत
हिरण्यं बध्नयच्छूयेत नश्यतेव अतो न भवति याज्ञिकैः पितृभसाचार्यैः श्चैवमे
वसाख्यातमस्ति॥ ६ ये ध्वनित्व सोमोपहननमाहर सो॰ मंपीराहननमाहराश्रीय मा
हरेति च शब्दाध्वर्युरवयजमानपुरुषं प्रतिप्रेष्यति सोमोपनहननमाहरेत्येव मारि
सोमउपनह्यतेव ध्यते येन तत्सोमोपनहनं वासः सोमोः नसि स्थितः परिसमंतात्तन

प
राम॰
३९

स्वेनैव नयद्ध्रकृद्विस्थानीयेन तत्सोमपर्याणहनं उष्णीषः पट्टको बंधनार्थः अथ येष्वसे
कत्वा स्वस्थाने विनिवर्त्य यो पितृपात्रे यः प्रोक्षणीरासादये स्यादिति अथ संप्रेष्यति
सोमोपनहनमाहरस्वादित्युपवर्णनात् वशात् आनंतर्यार्थे अथवा निवपनं अयास्मिन्
काले वा उपरवे देशे सोमनिवपनं भवति स्वशाखायामस्मिन्नेव काले स्थनत्वात् प्रदेशम
मुपपाणी अंजनेनिक्ते सत्यास्माद्धि रणपवधीने अथ संप्रेष्यति [illegible]
राज्ञानं विविन्वंतीति तद्धृदं भद्रुपमिहितो भवति [illegible] शोभने
सोमोपनहने तेषां पूर्वीकानां त्रयाणां वा सत्सामध्ये शोभनं वासः सोमोपन
हनं स्यात् सपद्वर्णो भवंतं तत्सोमोपनहनं स्यादित्यादि श्रवणात् सोमउपन
हनेयस्मिन् तत्सोमोपनहने उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनार्थं द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वो
ष्णीषायावर्त्तनं तदिति उष्णीषस्य सोमबंधनार्थं स्यात् तीयस्य वा सोमोपनहनाभावे सोमप
र्याणहनार्थ वा स सोर्धांगुलं त्र्यंगुलं वोष्णीषायो ष्णीषार्थमपवर्तनं तदिति छिनत्ति प्राप्यति
पद्युष्णीषविदे उष्णीषः स्याद्युष्णीषं च विदे सोमपर्याणहनस्यैव व्यंगुलं वा त्र्यंगुले
वावर्त्तनं उष्णीषमाजनमिति श्रुतत्वात् अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं ह
रति अध्वर्युरपामे पितृमात्रेण विधयजमानेन उष्णीषेणाहृतानां सोमोपनहनादीनां
त्रयाणां वासः सामर्थ्ये सोमोपनहनं तं सोऽध्वर्युर्यजमानो वा पह रोमविहरति

दे॰ भा॰ ७
३९

अथ पूर्वो यजमानो वा सोमोपनमात्रे इति श्रुते अयातो अन्यः प्रतिप्रस्थाने तत्रै
सोमपर्याणहनोष्णीषे कथं देशं प्रतिहरन्ति यएव कश्च सोमपर्याणहनमिति श्रु
तेत्वात् सोमं गच्छन्ति एवं वा सां स्मातात्प सोमं प्रति गच्छन्ति तद्दर्शयन्ति प्रोच्य इत्रि
श्रुतत्वात् एषतइति वाचयति सोमं प्रति गच्छन्तं यजमानमेषते गायत्रो भाग इत्य मंत्रं
त्रं वाचयति तदायत्सु वाचयसे षते गायत्रो भाग इत्यादि श्रुतत्वात् आयत्सु सोमं प्र
सागच्छन्तं मंत्रस्यत्ययो धिजन्म मङ्‌ पविश्वास्माकोसीति सोममालभते यास्तु रवद
पविश्वास्माकोसीत्यनेन मंत्रेण सोममालभेत अथैनं प्राकुपविशन्ति सोभिमृशत्यास्मा
स्माकोसीति श्रुतत्वात् अत्र हरिस्वामिनः यजमानोभिमृशति आस्माकोसीति मंत्रलिं
गात् सखस्व सख्येन भवतीति च वाक्यशेषात् अतो यजमान एवाभिमृशति नाध्वर्युः मार्
डि स्तुहृद्धि वस्यर्थे श्रोतव्ये तावनोर्थे मंत्र श्रुत्यन्ययोर्धे विपरिणम्यते अस्माकोस्य इत्या
दिरूपेण नविचिनोत्यतः अतः परं सोमविक्रय्यपि सोमं न विनोति नाव खण्डयति
णार्थान्तरात् अध्वर्योस्तु सर्वमपि श्यार्थात्तरे प्रतिषेध दर्शनात् नप्यावमात्रे ना
ध्वर्युः सोमं विचिनुयादिति प्रतिषिद्धं विचयनं प्रेषणं चेति काष्ठेव नविवीयमानं प्रेसे
रन्निति रथाकाष्ठासनमेकौ एके अस्मात्सोमात् रथाकाष्ठानां सोम मध्ये पतितानां
मपासनं कुर्वन्ति एके नेति अत्र हेके तत्र रथाकाष्ठं वा वितायामास्यान्तीति विधायनेइन

राम॰
३९

हि

ध्यानं कुर्यात्सत्र वेसोमो विक्रयार्थं यथा यदस्मात्क्रियवरागात् अत्रकाले एके च वस्त्र यजमानः सो
मभध्यगानं दशांकार्थं वा विक्रता स्वापयित्वा यं तेन तनः सोमाहरकास्यति वहिः यंति यत्रसिते
तस्मै प्रक्षिपेत् अनुहाय उहाउ गतो अनुगमयत्नापयमाने प्रसितार मात्रिय यत्रसितं यत्
वहिः क्षिपेदेवं तत्र तस्मात् यिमपणात् एवनायात्स्य हिस्क पसंहरं तो यजमानस्ये वाचा समेद
येयति इति हरिःस्वामिनः सोमोपहनने द्विगुणां चतुर्गुणां वास्त्रयामि प्रागशमुत्वा सो
मोपनहनं वासो द्विगुणं चतुर्गुणं वा वमेत्रिपा गृणां वा त्रशां वा स्त्रगाति अथवा सो द्विगु
णां वा चतुर्गुणां वा प्रागदशां वा द्रगशां वा पसाप्राणि तत्र राजानं मिमीते इति तत्राज वासः
सोमोपनहनं तत्र तत्र राजानं मिमीते ध्रुवे दिशि सप्ते अत्रापस्तम्बः सोमं वासो द्वि
ग्र गुणं त्रिगुणं वा प्रागशां वेति प्रागदशं सोमे राजानं मिमीध्वे इति नमिंत्सोमं मिमी
ते यावत्कृत्वाभिमिमीति नस्मिन्वर्मग्राउ वर्याद्गीतौ सोमोपनहन वासस्य दशकृत्वो दशा
वारं सोमं मिमीते नमस्क्षिपति मंत्रान्ते वास सपुय पर्यावपति तद्राजानं मिमीते समिमीते मिस
हवर्षः सविनार मारोपारिति अथ यद्दशकृत्वो मिमीतः इति वक्तेः दशास्व विमाने च्छानिय
मेनानुगुलिवा पारेषात आह सर्वाभिमृग्यमे सर्वाभिरंगुलिभिः यं मिमीते एतया सर्वा
भिरिति श्रुतेः एतया भिस्वहेव मिसत्तिधे एसाक्तत्वा सर्वाभिर्द्विराप्यापारोर गुली मिमिमी
ते सांगुष्ठा हारमे के कायंगुलिमुत्सृजेत् द्वितीयमाने अंगुष्ठमुत्सृज्य चतनसृभिरंगुलिभिः

दे॰भा॰८
८०

वमिमीते तृतीयमाने प्रादेशिनामुत्सृज्य तिसृभिः वर्द्धमानमध्यमामुत्सृज्य द्वाभ्यां एतया वा
तसृभिरेतया तिसृभिरेतया द्वाभ्यामिति प्रकृतत्वात् एतस्यैत्यवा कनिष्ठिकयापर्व
मेव षष्ठे च माने नामिकामुत्सृज्य कनिष्ठिकया द्विः वा चतुर्थमिमीते एतेनैक
चैतयैकया इति द्वितीयमेवं प्रकृतत्वात् भिरित्यर्थः कुत एतत् एतया वा ततसृभि
रिति निरंगुष्ठानां चतसृणां भेदेनोपदेशात् अंगुष्ठप्रभृति चतुर्कोत्सर्गेण षष्ठिमाने मंगु
ष्ठप्रभृति अंगुष्ठा) एकोपचयेन सप्तमाष्टमानेषु प्रतिमानमेकैकांगुल्युपचयेन
द्वितीयादिमिमीते षष्ठमानाविषयास सप्तमाने एकांगुल्युपचयः कनिष्ठ
नामिकाभ्यामिमीते अष्टमे कनिष्ठानामिकामध्यमाभिः नवमे सप्रादेशिनीभि
श्चतसृभिः दशमे सांगुष्ठाभिः सर्वाभिरिति एतया द्वाभ्यामेतया तिसृभिरेतया चत
सृभिरेतया सर्वाभिरिति प्रवचनात् अंजलिना दशमं दशमं मानमंजलिनाकर्तव्य
म् एतया सर्वाभिः समस्तांजलिना धावयतीति श्रुतेः द्वाभ्यां वा अभिमीन इति दशवा
रमेव मानं प्रवचनात् वर दशमं मानमंजलिनाकर्तव्यं मितिरेव पक्षः सिद्धान्तमाह
अन्यथा धावावापश्रुतेः वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासे अन्यदेव दशमं मानादधिकमेवांज
लिनैका दशमं मानं कर्तव्यं कुत अधावावापश्रुतेः समस्तांजलिना धावयतीति प्र
वचनात् अत्र हि एतया सर्वाभिरिति सर्वाभिर्मानं विधाय न अतिरिक्तो धावावापः प

पाचकेपंगतकी
हुटीयो
छ्वाडेकोहै:

एक
८०

पक्ष्यते अनेनादशम्यो धिकस्तस्मीं मंज सिनारक्काद्रशोध्यावावायः कार्यः ध्वश
र्वस्त एवं द्रशकृत्वो मित्वा ततः समस्य पुंजीकृत्य अ जलिनाउभाभ्यां हस्ताभ्यामधि
उपरिष्टावपति द्रशकृत्वो मिनीते द्विकृत्वो मित्वा ततः समस्य पुंजीकृ
त्य अंजलिनाउभाभ्यां हस्ताभ्यामधिउपरिष्टादावपति द्रशकृत्वो मिमीताद्धिक
मिंद्रकृष्णमेवावपतीत्यर्थः अंतान्तेन गत्यो स्नीयेरणावन्धातिप्रजाभ्यश्चेति तत
त्ताध्वर्युः सोमोपनहनस्यानीरास्यवासर्सी नात्संगहेणाद्वनुन्नीयेकं संकलय्यो
स्नीवेराव भातिप्रजाभ्यस्त्वेतनेनमंत्रेण अन्यसोमोपनहस्य समुत्पादितान्उस्नी
वेराविय भातिप्रजाभ्यस्त्वेतिश्रवणात् सोमोपनहस्य वाससोनातन् सा एकत्र उन
सहृत्या रत्नीरसमासौ पारयित्वा समुन्नीयस्यर्थः उस्नीवेराय इति नवियभाति
पंप्रसंहर्मे गिवियेव भाति अं गुल्यामध्येविवरणोतिप्रज्ञास्त्वानुप्राणां त्विति वे
धनानंतरं द्रसिराणापारोरं गुल्यामध्ये विवरणोति त्रिवर्हकरोति प्रजास्त्वेतिमंत्रेण
अ यमध्येगुल्याकाशंकरोतिप्रज्ञास्त्वानुप्राणांत्विति श्रुतत्वात् तेषां समुन्नीता
नां सोमोपनहनानां मध्ये अंगुल्याआकाशं छिद्रं करोति तं विक्रयिणाय यच्छति
ततो ध्वर्युःतं सोमोपनहनवस्त्रमेव सोमविक्रयिणाय यच्छति सोमविक्रयिणो स्म
र्पयतीत्यर्थः सोमविक्रयिणाय यच्छतीतिश्रुतत्वात् ७ पंचकृत्वः सोमं पराणे ध्वर्युः

पंचकृत्वः पंचवारं सोमं पणते पणमवहन्ते यथा नैव सम्यक् तेन सम्यक् श्रेन विक्रेतुः प्रार्थने
कलाशिभिः प्रथमं तावत्प्रार्थ्यते इत्यर्थः सोमो राजा नैव पणते अथ पंचस्वपि कृत्वः पण
न इति श्रुतत्वात् कथं पुनः पणत इत्याकांक्षायामाह स आह सोमविक्रयिन्
क्रय्यस्ते सोमो राजा इति सोऽध्वर्युः सोमविक्रयिणं प्रति नावदाह हे सोमविक्रयि
न् सोमविक्रयिणा मामं प्रत्युच्यते क्रय्यः क्रयार्थं समर्पितः एवं तेन च सोमो रा
जा अहो त्विति विक्रेतव्यः यदर्थं समर्पितः किंतु स एव कर्तव्य इति अतएव मध्यतो नाभि
ज्ञितयोरिति श्रुतेः स आह सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमो राजा इति श्रुतत्वात् आह
स आह सोमविक्रयी एवं वदतः सोमविक्रयी अध्वर्युं प्रति क्रय्यः क्रयार्थं समानी
तो मया यः सोम इति प्रत्याह आह इत्याह सोमविक्रयी निश्चयवचनात् तं वितते क्रीणा
नीति सोमविक्रयिणा क्रय्य इत्यभ्यनुज्ञाते पुनरध्वर्युस्तं प्रत्युच्यते तं वै ते क्रीणानीति
अनेन मंत्रेण पंचावृत्त्या अहं क्रीणामि त्वया नितरामनुज्ञातोऽस्मि इत्यर्थः अहं ते न च तं सोमं क्री
णामि इत्यनुज्ञां प्रार्थयते क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी एवमध्वर्युणा पृष्टः सो
मविक्रयी तामनुक्रीणीहीत्यभ्यनुज्ञां ददाति एवमेव श्रुतत्वात् कलया ते क्री
णानीति एवं क्रमेण सोमविक्रयिणानुज्ञातोऽध्वर्युः कलया ते क्रीणानीति मंत्रेण
सोमविक्रयिणः सोमं प्रार्थयते कलया गोः षोडशो भागः न पाजो षोडशांशभाग

नेसर्थः मयोवा अत्र सोमो राजाईनीत्याह सोमविक्रयी अध्वर्युरणाक्रयामस्ये
न सोमं प्रार्थितो विक्रयी मयो वा अत्र इत्यध्वर्युः प्रत्याह अतो मयं कक्ककलानामे
स्यात्तमेममसोमोराजा मयातिशयेनवहुमत्यमर्हतीति मयएवातसोमो
राजाईतिमहांस्त्ववगोमेहिमेत्यध्वर्युर्गोवेधातिधुरस्यै अत्रैतस्यैवशारत्त
स्यैदधितस्यैमस्तुस्मावानंवंनैतस्यैनवनीतंतस्यैघृतंतस्याआमिक्षातस्यैवाजि
नमिति सोमविक्रयिणाध्वर्युर्यतिनयेवा अत इत्येवमुक्ते सत्यध्वर्युस्तं प्रत्याह
मयएवातइत्यादि सर्वं अतोमयत्कोमत्यान्तवुसोमोराजा मयएवबहुतरमे
वमस्यमर्हति यत्तुगोरपिमहिमानमहानेव महद्वयमत्वं यत्नगोःप्रतिधुक्
ग्रंसमयपः तस्माएववप्रता तस्माएवशारस्त्तरिका तस्माएवव [illegible] रिवाजिना
तोयस्मात्सोरेतानियपआहीनिसर्वौपञ्जीमानिजायते तस्मान्नमेहिमामह
न्सोमान्तुनकिंमयीत्यभिप्रायः मयएवैत्यतःप्रतिवनराणवतेपानि अध्वर्यु
मेयएवात सोमइत्यादिकेवाजिनमित्यंतमंत्रेवतुरावर्त्तयति चतुर्वारंपठति
एकैकेनांतेनयगानेशपकेनपदार्थेनगव अतेतमयएवेत्यस्यवाजिनमित्येवमंतस्य
मंत्रस्यानेकत्वावतियथासरव्येशपादीनामेकैकेनपदार्थेनव्यवहरंति तेनप्रथम
वारंपठ्यमानोतेशपकेनतेक्रीणानीति द्वितीयवारंपठ्यमानेपदार्थेक्रीणानीति र

६-भा-७
८२

नीयवारमर्द्दनेनेक्रीणानीति चतुर्थीवारं गत्वा अत्र चतुर्थे यत्नानी विशेषमाह तेने
क्रीणामीस्वनेन । अंततोतेनचतुर्णां शफादीनामंतिमेचतुर्थे गवानेइत्यनेकणार
मीत्यवमंत्रविशेषोभवति एवं चतुर्ते क्रीणातीत्येव तत्र लिखवैचुत्रिवुसार्थेनति
सर्जितेवासोऽजमपुरस्यैकैकवनीत्य हिरण्यार्थेनोत्तरीमतिसर्जेन वातेयस्यस्त्व
यमेव परिछिषेताव देवास्यपत्यमिति वर्त्तमान सामीप्येव तेमानवद्दित्यतिदि
शतिगवाते क्रीणमीति एवं चतुर्त्वात् यम्यातेय याते मय एवातइत्याघा
हतिशेषः यम्यशब्देनचतुर्णां वेत्साम्यपोवा अत्र सोमोराजा इत्तीत्येषमंत्र
चैते स्वनप्यतिवचनसर्वे यातः यम्यरत्र यम्याइति कत्यपानेक्रीणानीति प्र
थममाभ्यराणाहनंतरमेवं च्कृतत्वात् अतश्चशाकेतनेक्रीणावीत्याधीनामेते
सामविक्रयीभ्यः यावा अतइत्याह अध्वर्युः अनन्तरमेव भ्रयणवानेइत्यादिक
मितिसिद्धं क्रीतसोमोराजेत्यनेनसूत्रे सिम्बुद्धीत्याह सामविक्रयी अंतेयं चत्र
त्वःपणानोतिसामविक्रयी क्रीतःसोमोराजावंशा सिमबुद्धीत्येवमध्वर्युपयाला
वंश्यासिअनपान्यध्वर्युणानंतरं त्याहीन क्रीतःसोमोराजेत्याह सामविक्रयीव
पाद्ःसिम्बुद्धीनिश्चलेः विशप्राजन्ययोः सोमयागेन्ययोधस्यानिधानं सोमक्रय
णानमंत्रेणास्वन्नितिसामन्ययोधस्वाधुनरेहीति सामन्ययोधोपनहनेआहरेत

राम:
८२

ब्रूता देवेभ्यां त्रैष्टुभो भाग इति मे सोम न्यग्रोधाभ्यां ब्रूता देवेभ्यो जागतो भाग इति मे सोमान्यग्रोधाभ्यां ब्रूता २

सोमन्यग्रोधप्रपर्णान् हनेआहर उदुम्बराण्वा हरेति अभिषेचनीयसंज्ञे यज्ञो क्षत्र
ऋत्विग्वचनेन सोमोपनहनान्याहरसोमप्रपर्णानाहनान्याहरउदुम्बराणानाहरेति न
था एषन्न इतिवाचने एषवो गायत्रो भाग इति मे सोमन्यग्रोधाभ्यां ब्रूतादिति इ
ति मे सोमन्यग्रोधाभ्यां ब्रूतादिति उभयोरालम्भने अस्माकोस्या: त्रैष्टुभस्तैय
स्वरति सोमोपनहनमास्तीर्यन्यग्रोधोपनहनस्यालम्भनं सोममानानन्तरं नद
द्वयमेवैराणामानं उदुम्बरेणेनवंधनं अंगुल्यामध्ये विवरणाव उभयो: सोमविक्रयि
णा समर्पणं सोमविक्रयिक्रयेण ते सोमभन्यग्रोधो राजानमोद इति प्रश्न: अप्या
द्वितिप्रतिवचनं नोवतेक्रीणामीति मयोवा अत: सोमन्यग्रोधो राजानावद
न: मयएवात: सोमन्यग्रोधो राजानावर्ह तो महा स्वल्पाघधपु: क्रीतो सोमन्य
ग्रोधो राजानो नाव यासि प्रवृद्धीति स आह वस्तैव हवते छागाते धेनस्ते मिथुनौ
भगावो तिसृजस्तस्या इति सोमविक्रयिणा क्रीत: सोमोराज स्याद्रिके उकेसो
धुपु: सोमविक्रयिणां प्रत्यालवं वइते वद्य इत्याद्रिकें स आह वइते वध्नु न इत्या
दिश्रवणात् बुधी सिप्रवृद्धि सक्नं उत्स्वनाय तावृधि वसे अथाह वेंइ हिरण्य
ते भवत्रांव त्युके छागाते अपराधेनुस्ते मिथुनौचनगावौ स्त्रीगवीपुंगव
श्चेति तिसस्तस्मा: स्त्रीगव्यादिति अस्माय: पुक्रं वेति हिरण्यमात्सभवाव यति:

दे॰भा॰
७२

हिरण्यमात्रं अभ्यौकारेणोपदेशात् हिरण्यमालभते इति अध्वर्युस्तया यजमानेन हि
रण्यालंभं कारयित्वा शुक्रं त्वेत्यमुं मंत्रं यजमानं वाचयति अथ हिरण्यं वाचयति
शुक्रं त्वेत्यादिमंत्रेण हिरण्यविषयमंत्रेण तस्य लंभे सूत्रार्थः अयाधेयोहः शुक्रो वा
शुक्रेण क्रीणामि चंद्रं चंद्रेणामृतममृतेनेति सोमे तद्दत्ति सोमविक्रयिणे हि
रण्यं नाभिकंपयति सग्मे ते गोरित्यनेन मंत्रेण गां कृत्वा हिरण्येन करोति न सोमवि
क्रयिणं सोमविक्रेतारमभिकंपयति वित्ततः पश्चात् बंधं ति स हा इमे तत्तत्त्व धारि
स्यात् न हि स्मादित्येवं हिरण्यस्याने न तं पलायन्तीं सूत्रार्थः अथ सोमविक्रयिणा
मभिकंपयतीति सग्मे ते गोरिति श्रवणात् अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति
अस्मे ते बंधुरित्यनेन मंत्रेण तत्र हिरण्यं यजमानासहितं यजमानसमीपे
निदधाति यद्यमानमभ्याहृत्य तस्य अस्मे ते बंधुरितिश्रवणात् तद्धिरण्यमा
हृत्य यजमानमभिमन्त्रयति यजमानस्य स्वयं स्थापयतीति सूत्रार्थः सोमविक्रयिणस्त
स्मै एतद्यजमाने समीपस्थापितं हिरण्यं सोमविक्रयी आदायानेन गृह्णाति ।
ततः सोमविक्रय्याहन्त इति श्रुतेः ततः इति तस्मात् स्वदेशात् यजमानस
मीपादिसूत्रार्थः अजां पयस्वतीं मासंभवावयति तपसस्तनूरिति ततः प्रसवस्तु
स्वां प्रागेव स्थापितं अजा छागां आलभ्य अजामालभते इति अध्वर्युरागाय यजमा

राम
७२

१प्राप्त उत्तिष्ठति वा आगते सोमे यजमान उत्तिष्ठति वा न वोत्तिष्ठति, आसीनं वा एनमेष आगच्छति स... ११

ने नाजायाभ्यासंभं कारयितव्यान्त पससत्तनुरिसमंभं त्वं यजमानेवाचयति अथाजायाय
नीवीनमुखेवावयति न पसरश्मा हि श्रवणात् अजायां विषयमतायां यजमानेना
त्व्यायामिसर्प्यः अन्यथो धवास्यम्भसोहः यस्मे सापश्रुनाद्धीयइति सम्यनाजा
प्रवछन्मित्रानइति इ स्त्रिलान सोमं आगत इति सत्रशेषः सम्यन हस्तेन सोमवि
क्रयितायां जांप्रयच्छ न्समर्पयन्स्येन मित्रोनएहीति मंत्रेणाध्वर्यु दक्षिणेन हस्ते
न सोम मादत्तायत्स्वाति सवाजनैवेनराजनमपच्छ सेनन राजानमादत्त इति अथ
राज्ञानमादत्ते मित्रो न एहीति श्रवणात् न्यथो धेवो हः मित्रो न एतं सप्रियेधा वि
स्ति पमार्थत्वामित्रशब्दस्याविपरिणाम इति कर्कः आगतायागत उत्तिष्ठति वा
सोममाहृत्याध्वर्यावागते सति यजमानः स्वासनादुत्तिष्ठति नवोत्तिष्ठति अथ
वैवंसत्वयोजना सम्यनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति सोममाहत्य यजमानसमीप
मागच्छतीति शेषः आगत उत्तिष्ठतीति श्रुतेः एनं यजमानं एषसोमः स्ययजमा
नः आगते सोमे इति श्रुत्यर्थः अनुस्थानं भाखांतरात् दीक्षितोरोदक्षिणाप्रस्क
त्ववासो निदधातीद सोत्समिति ततोऽध्वर्युदक्षिणादीक्षितस्कन्धेन तस्य वासोव
स्त्रं पुरस्तात्प्रतिनीयाई स सार्यन्त... सम्य नि सोमं वासोव स्वमेव निदधाति
स्वापवनिंइ स्याह मा विशेत्स्तेनं मंत्रेणानं यजमानस्य दक्षिण... रोप स्त

भा॰ऽ॰ ४४

वासो निदधाति इत्यादि मिमाति ग्रहणान् प्रसक्ते तिष्ठति पर्वे ग्रह वितर्के इत्येषो वचनप्रनार्थः
वस्त्रांतमुत्कृष्य एवासादयती तिमान्वीन्यथा वैवेवमहः इत्येवं मा विशतं स्त्रिणा
उशेता वृशेत स्योनो स्यो न मित्रस्य मयोदशवाथाने स्वानभ्राजेतिजपति सोमविक्र
यिणामी स्पृमाराः सोमविक्रयिणामी स्पृमारः सोमविक्रयिणां विलोकयन स्वानभ्रा
जेत्यमुं मंत्रं जपति सं हिता स्वरे पठति यजमानो जपतीति कर्कः अथवैश्यं निया निकाः
अथ सोमक्रयणान् अनुदिशति स्वानभ्राजेति श्रुतत्वात् सोमक्रयणानामाहा सोमविक्र
यिध्येव नाम्ने तेभ्यो गंधर्वेभ्यो निविदयतीत्यर्थः स्वानभ्राजेति धिस्त्वा ना घि स्वा ग्र
भिमातिनां गंधर्वाणां सोमरक्षाणामेतेषां ते सोमक्रयणाः भाजनेन स्थाने नदे
तुनाद्युक्तं भवति सोमविक्रयिणां नाव देला सा सार्वं भवंति सजुधि स्मानां स्वा
नेव वर्तते अथ वारुणीनेदीक्षितः शिरः अस्मिन्नवसरे दीक्षितः स्वशिरो यारत्तुंते उष्णी
षयति उष्णीषं पराकरोतीत्यर्थः उत्तरीयैकांशेनैव स्याग गाध्या दितं तहा हस्तेनीत
देवपराकरोति अथ वावायाण्डे इति श्रुतत्वात् दीक्षासमयेष्टं तं शिरः प्रावरत्वाम
पसारयतीत्यर्थः पत्नीव यस्य विद्वं शिरः अथ पाण्डे इति अनाच्छादितं करोतित उष्णीषं
यतीत्यर्थः शाखांतरात् अस्मिन्नवसरे मेथावरुणायदीक्षितदंडप्रदानं कर्तव्यं
विकल्पेन कर्कीनिवेति प्रागुक्तत्वात् अथ वायो वोममीयशङ्वाग्निं हर देवीनामिस्येन स्माहने

राम ४५

नं हिरण्यं सह स्वाच्छिन्नपयसा वस्त्राकांडेनाहं तिव्रा सोमविक्रयिणा सकाशात् सह सा
वस्त्रेन हिरण्यमाच्छिद्य इति आकर्षणेन गृहीत्वा आनंतरं सोमविक्रयिणा पयसा वि
विक्रयवस्त्रेन वस्त्राकांडेन संपादितेन विधुराहं तिकुह इति वाचिकस्येन अथवा नाहमि
शांतान्तरात् अथातपत्रं सह हिरण्यं सोमविक्रयिणी मा वस्त्रान्यथा गवा निष्क्रा
य यजमानस्य गोष्ठे विसृजन्ति यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत एवं नेनवस्त्राकांडेन
वस्त्रयंतारण्ये एवं कुलेषु नीसेके निरस्य वेदेकेसमामनंतीति मामसेव सोमविक्रयिण
ं विद्वधातिरिति गृहीतसोमं परिमाणं इति वाचयति गृहीतः हस्ते नाकः सोमाय
ना सोमगृहीतसोमः नेगृहीतसोमं यजमानं परिमाय इत्युक्त्वा इति नादि स्वमंत्रं वाचयति
अथवा वाचयति परिमाय इति यजमानं हस्ताभ्यां निगृह्य स्वास्तरे स्थापयंतेव अनाग
हीतसोमं एव यजमानेन गृहीतसोमं गृहीत्वा पुनरपि च स्वार्थं उतोरव उतरे वक्ष्यमाणे
हकमेतीव स्थानं भवतः पतितगमनं च गृहीतसोमं एव यजमानः करोति उरग्रवस
स्थानं जरोऽसकाशात् हस्ताभ्यां सोममादाय पात्रे एव वास्त्वा पुष्येति मंत्रेण यजमानस्या
नं करोति उनिष्ठति अथ राजानं मारुयोति यजो निष्कृतः यजमानो राजानं सोमं हस्ता
भ्यां गृहीत्वेति तिष्ठतीति हरिस्वामिनः शीर्षे सोमं कृत्वा पातितामंतर्वोयप इति यथा मि
सनेष्येति हस्तितानतिष्ठन्नः सम्यगधीतं पातितामंतर्वो यस्य शिरस उपरि स्वकी

यं पात्रीं निधाय पत्नी शिरसि इति सोमं कृत्वा धारयंत्यन्तर्हितो शिरसि सोमयोदहनं निधा
पयति यं यथा मम पत्नी सवेनं मंत्रेण गायत्र्या मामः अनः आरोहणं ग्रावा कटं आस्ये इति शाकटं सं
मुखे गच्छति कश्मिंते रश्मिग्रान् तत्त्रिष्टुप् सोमक्रयदेशो रश्मिग्रावस्थो दक्षिणास्थी पश्चि
मे तथा छन्नं सश्चरिष्णु आच्छादितं तथा सम्मति सर्वो गेहे गव्यानां अनडुहः रश्मिः
संपृक्तं तथा धौतं मसाल्तितं अपरां ज्ञानमाहृत्य आरोहणमभिमंत्रीति यत्र नतान् अव
हरिसा पिनः धारयंतान्तर्हिते शिरसि सोमं कृत्वा एनं रराजानमादायारोहणमनः प्रतिगच्छ
ति कुत एतस्मात् शिरोमन्त्रो यद् शिरसि कृत्वेति पात्रीमन्त्रो वेति शाखान्तरात् शिरसि निहितं
गार्हिनिहरन्ती स्वतस्मात् श्रीमद्विज्ञा हरन्तीति वाक्यशेषात् आरोहेत्यस्मिन् तिस्रारोहणा
मनः शकटमित्यर्थः तत्र वानः सोमक्रयार्थमागच्छन्ति सह तेन यं तथा वमानेव सच्छदिष
ता न साराजानमच्छयन्तीति आयस्तं वस्ते वै यत्र अपि यं यामगन्महि स्वस्ति एवं ए
नके गानसापीर्श्चि खितेन नच्छरिष्य तामेव सोममच्छयन्तीति शीर्ष्णो गिरो क्रतं तेह स्व
परे राजानं रराजानमारोहणमुद्गो यवानडुहं शकटमिति न्ययो धर्मसंस्का
रपुसन तथा यासन्नं शिरसि करणं च भवति मडगाचो दृतं फलकं अस्थानसाफुगा
सर्वस्माभगान् देवाद्यमयेफलके उद्धनेऽवाने भवतः उद्धने मडगाफलके भवत
इति श्रुतत्वात् मडगं माखुगमी या जरं तत्र भवेमडगफउद्धनेऽस्मादिति भवेनस्त्वर्थः

कृष्णाजिनमस्मिन्नासन्द्यां स्तृणाति सावरीति अस्मिन्ननसि नीडस्योपरि अध्वर्युः कृष्णा
जिनमास्तृणाति आरिस्यास्त्वमसीति मंत्रेण कृष्णाजिनं च यथा ग्रीवमुत्तरलोमवास्तर
णीयं नीडस्थं सौजिनमास्तृणाय रिस्यारित्यश्चनतावान् नीडेणाकटस्योपरि यथा
भागं स्यात् तस्मिन्सोमं निदधाति अदित्यैसदस्यसीति तस्मिन्नास्तीर्णे कृष्णाजिने आदि
त्यैसदमासीदस्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः सोमं निदधाति वासो वद्धमेव अथैनमारोप
ती तिष्ठतेः न्यग्रोधपसे तस्यापि सहैवस्थापनं अदित्यैसदमासीदन्निति मिस्यहस्त
अभिषेचनीयेव सोमं नीत्वा हे षमुपनद्य पर्युस्यति वस्त्रमाराता तं सोम मधिरुथ
रा सकाशाद्धिरण्याहतं नं तं सोममस्य वस्वध्वय पत्यकास्यगवधनं न्यग्रोधस्य स्वायज
मानः सर्वोद्भिरसिञ्चत्वागच्छति सर्वेषामासादनं अदित्यैसदमासीदन्निति जलस्य
अस्तभ्ना द्यामिति सोममासं भ्य वाचयति सोममासंभ्य सोममासभस्त्वस्यध्वर्युरा
प्यायजमानेन सोमासं भंकारयित्वा अध्वर्युरासध्वसोमं तं अस्तभ्ना द्यामित्य
मुं मंत्रं वाचयति अथैवमभिषवाव यतस्तन्नाद्यामिति मन्त्रात न्यग्रोधचसो
म न्यग्रोधाद्वासमस्त्वतिष्ठ षः अस्तभ्नां द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृ
थिव्याः आसीदत्तं विश्वा भुवनानि सम्राजो विश्वेत्तानि सा घहः अभिषेचनीयेव सो
म न्यग्रोधानालम्भस्त्वति अस्तभ्नाद्यां वृषभो अन्तरिक्षममिमत वरिमाणं पृथिव्याः आ

सा

दे०भा०७
९६

आसीदत्र विश्वा भुवनानि संप्रत्यक्षिषे इत्यादि वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहने
न यदि न खल्वस्माज्जिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्र वनेषु व्यन्त
रिक्षमित्यनेन मंत्रेण सोमपर्याणहनानेन वाससा सोमं परितस्सर्वतो वध्नीयात् आ
सनार्थयोः कस्माज्जिनयोर्मध्ये अभ्यन्तरमिति यतमेनकस्माज्जिनेन शकटस्य पुरस्ता
द्भागमासजति युगसमीपे दण्डे छिद्रे कृते अवलग्नयति ध्वजस्थानीयं आधानसो
वाससावेष्टनमिति केचित् तथा च मानवे वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनेन वाससा पर्या
णह्यतीति सोमपर्याणहनमित्यत्र पर्यवसानेन सोमपवनकृतसंज्ञावत्त अ
नभिप्रेतः सोमस्य परिस्समन्ताद्बन्धनमेतेन परकुटीस्थानीयेन तेन सोमपर्या
णहनमिति तेन सोमस्य परितो बन्धनेन परकुटी निष्पादनीया नेह केनाप्युपद्र
हि स्यन्दमानानि निर्गमो वा यथा भवति रक्षा वा व गर्भोऽस्ति रक्षैवेन यस्य योऽन्त्य मिति
वाकाशयाद्व सोमं प्रवहतः यस्मोमेतावरिष्टादन्यनीति काण्वके अथ सोमपर्याण
हनेन पर्याणह्यतीति प्रकृतस्य सपर्याणह्यति वनेषु वीति श्रुतेः तथा अथ य
दि देवत्रा जिनेभवनस्तयोरन्यतरस्य स्थानस्थितिप्रतीनाहभाजमिति श्रुतेश्च
सूर्यमेव तत्पुरस्तात्करोतीति श्रुतेः पुरस्तादित्यनेन यत्तिनस्यतत्इति प्रतीनाहे
ध्वजः प्रतीनाहभाज यत्तिसंपादयतीति प्रतीनाहभाजनं प्रतीनाहस्थानीयमि

राम
९६

सर्वैः एकं वे ग्रीवा अवकल्प्य यथा सनाथ्यमेकमेव वक्रस्याजिनं नह्येनहातस्यैव वक्रस्या-
जिनस्य ग्रीवाः कण्ठप्रदेशमवकल्प्य सति त्वा शकटस्य पुरस्तात् सजति यथक एकमेव ति-
रूप्ता जिनग्रीवा एवावकल्प्य प्राप्ता न भवति पत्नी नाह्माजनं कं सर्वैस्यवस्तुरिस्यादि-
श्रवणात् ग्रीवाशब्दो बहुवचनान्तस्तु बाधे सावेद्यत्वे ग्रीवाउस्मिह एवमेवा-
स्रीहं सवितारं ग्रीवासिति तेनाक्राविष्ट नास्य चेद्दितीयावहृत्ववचनं ग्रीवास्वेजत-
अनड्वाहौ पुनन्तु स्वावेनामिति उस्यावेनं धूर्षाहाविति मंत्रे गतस्मिन्नन्नस्यनड्वा-
हौ वह्नीवर्द्धौ पुनन्ति अनड्वाहावाजंति अथ पुनस्त्वा सवितं धूर्षाहाविति श्रुतत्वा-
त इतनीमिद्विकिपार्यते किं युगपत्तनुहार्योजनयुक्तभेदेनेति तत्र पूर्वे दर्शपरं क्रिय-
ते किं युगस्कंधसंनिपातो योजनं उतैकैकपरिहरणमिति यथाप्रधानता युगप-
त् अपासत्तद्भेदेनेति किं तावत्प्राप्तं स्वेरोव पूर्वेव पक्षं करोति युगपत्तच्छवन-
त्वात् युगपत्त्वसैवानडुहोर्योजनं कर्तव्यं न तु युगस्कंधसंनिपातरूपं युगपद्धापकांते
शंका कुतः मंत्रस्य तच्छ्वनत्वात् युगपच्छवनात् मंत्रो हि द्विवचनांतत्वाद् युगपन्नहानी
युज्यमानौ प्रकाशयति भेदेन योजने तु तद्द्विवचनमनुपपन्नं स्यात् प्रकरणाद्वा गतेनानते
न मंत्रे रोपकर्तव्यं स यथा शक्नोतीति तथा शक्नोति न यानेनोपकर्तव्यं शक्नोति विधुग
गयंघोजने क्रियमाणोऽपकर्त्तुं न स्याद्युगपद्योजनमिति अथ यस्कन्मंत्रस्य स्वः यौज

नेक्रियते ततः प्रथमे उत्तमाले द्विवचनांतो यमनुपकारकः स्यात् द्वितीयस्य संनिपा
तादनुपकारकः सर्वथा हेति सिद्धांतमाह भेदसंयाद नि:सांनिपातित्वात् भेदेन यो
जनं कर्तव्यं कुतः इत्सिरोऽनपातिता कर्मेकर्तव्यमिति स्पर्थते नवैकेन दक्षिरोन
द्वयो युगपद्योजनं कर्तुं शक्यते स्मृति प्रमाणमिस्त्युक्तं ततो वानित्यादिस्यव्यो
जनं चयोक्तपरिहरणं न पुनः स्कंधस्य निपातमात्रं नद्यारकं युगपत्कर्तुं तस्मा
द्देवं पृथग्भेदेन योजनं कर्तव्यं भेदेव सति मंत्रावृत्तिः योजनमंत्रस्यो स्यावेत्तमिस
स्यावृत्तिर्भवति कुतः सांनिपातित्वान्मंत्रस्य संनिपत्य हि क्रिया यामुपकरोतिमं
त्र सक्रिया भेदे सत्यावर्त्तयितव्यः यदुक्तं एकस्मिन्नुत्तमाने द्विवचनांतस्य प्रयो
गोऽनर्थकः इति नानर्थकः प्रातिपदिकार्थमभिधत्ते ईषांतरेभ मिथःस्तवृत
गकः पलाशशाखया प्राजति सुभसत्योपसंजकउरात उत्तवर ईषांतरेण कस्पेषयो
रंत्नरालेवतः प्रदेशान्सके उद्धृतेतस्मिन्प्रदेशोरवयामेध्येभ मिथोऽसमावर्वाक्तुःसन्
पलाशशाखया अनोहस्थानीयया अनड्वाहौ प्राजति गमनायप्रेरयति उद्धृते प्रयुगेम प
त्नकेभवन्तस्तंरेतरेण तिष्ठस्तु वत्साणपाप्राजति पलाशशाखायाप्राजनीतिष्ठतत्वात्
मानस्मिन्प्रजगतिप्रपराणयोः प्रकर्षेणासिपभरयति वत्सौ वहौ पश्चात्परीक्ष्यायांसंवृत्त
होत्वा सोमा पक्रीनायानुवाचयति अध्वर्युरन्तसः पश्चात्सोरीस्तरदक्षिणायपरिक्रमरो रान
४०

नयश्चाग्नेर्गेआगस्यापार्श्वे उपसन्नमनाग्ये पश्चात् वक्ष्यमाणः अभियथाहर्त्तेनगृहीत्वा
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीत्येवं होतारमनुवाचयति ॥ अथ पश्चात् सक्थिकमात्यासंवृतमभि
यथाहः सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति इतिश्रुतवचनात् अत्र विप्रतिपत्तिः अपारसंवशाखेन
पश्चाद्गावः संस्थापयन्ति धीनेषु याअवतारे अनः प्रवर्त्तमाने विधार्यन्ते इति केचित् ॥ प
श्चाग्नेर्गावस्थापयमानेराह अपारसंवशाखेनोच्यते येनोद्भवेदेश एव सतःशाकट
स्य संभवने न पर्यावर्त्तमेवाधीते इति हरिस्वामिनोपात्तिकाश्च छन्दोरिंतमालभ्य सोमा
य क्रीताय पशारिद्यानेव अपरे यावत्सयजमानो द्वितीयशाकटस्वाराप्यादाहसो
मायेसाधिकारेक अथा सर्वेषुः शाकटः सम्भारम्यसम्प्रेष्यति सोमायपणे तव पर्युह्यमाणाय
नित्वा अथवा सोमाय पर्युह्यमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेष्यति वाचा गुन्तके सोमाय क्रीता
यानुब्रूहीति सोमाय पर्युह्यमाणायेति वात्ती यजनस्याकामेयतेनयानुयादिति श्रुव
णात् नयोधृत्सोम नयो धाम्यां क्रीतात्या मन उत्तरि पर्युह्यमाणाय्यामि तिवा
अभिषवनीयवसोमन्नयोधम्यं क्रीतेभ्यः पर्युह्यमाणेभ्यः इति वा ईशितस्थान्ना
रभते च शाकास्वनुवाचनानन्तरमेव ईशितः शाकटस्थं सोममन्वारभते पर्युह्यमा
णां वे यजमानोन्वारभत इति श्रुतेः चित्रितं कोष्ठायां याश्चात्वारः सिराणां वर्गात्यागन्ति ॥
होत्रा प्रथमायाम् विचित्रितं कायास सोमप्रथमं प्रत्येन यापाशा प्राग्दिशि किं यन्ते

विरध्यानं गत्वा ततो दक्षिणाग्नावस्य प्रदक्षिणामावृत्य शालां संप्रतिगच्छन्ति सर्वे ब्रह्मा यजमा
नहोतृपुरोहितः अथ यथावद्दक्षिणाग्नावस्थितानि याः ततोऽनु दक्षिणामावृत्ये आवर्ते
यित्वा शालां गच्छन्तीत्यर्थः मधुमद्गायति वाचयति ततो गमनाभिप्रवृत्तं यजमानमध्व
र्युर्मधुमेसीत्युं मन्त्रं वाचयति आलयं सामयेव शालां संप्रतिगच्छन्ति अथ यथावाच
नि मधुमेसीति मन्त्रं नत्वात् मयोपधे विशो मधुमेस्य अपवेषां भुवनस्पती वि
श्वान्यभिधामानि मावो परिवरितो विद्मावो परिवेष्टितो विद्मावो वक्ता अथा
यवो विद्विदन् रूपे नोमस्तावपराय ततो यजमानस्य गृहानागच्छन्तस्तथा संस्रवमिति अभि
वेवनीय मधुमेस्य प्रसवधूं भुवनस्पतयो विश्वान्यभिधामानि मावः परिव
रितो विद्मावः परिवेष्टितो विद्मावो वक्ता अथायवो विदन् रूपे नामस्तापराय
तत यजमानस्य गृहानागच्छन्तं नो संस्रवमिति सुब्रह्मण्यां वाह्वयति सुब्रह्मण्यो
३ सुब्रह्मण्य इति त्रिरुच्चार्य सकृन्निगदं व्याचष्टे सुत्या भवति तथा तावक्कारादध्व
र्युरेव वाचयमानं तं सुब्रह्मण्यां साह्वयति अध्वर्युरेवं एवविधो नान्तरेप यस्मै यस्य
वानुकृत्वा सुब्रह्मण्यस्यापि मकारान्तेरणा याकानस्यात्कृत्वा सुब्रह्मण्यः पुनः
स्वकीयां सुब्रह्मण्यां निगदवर्जितां त्रिः कृत्वः आविवर्त्तमाने नस्य च कृष्णो चीति अथ
ऽः कपमाह्वयतीत्यस्य वेसायामाह सुब्रह्मण्यो ३ सुब्रह्मण्यो ३ इति सर्वमभ्यस्तं त्रिरुच्चारः

वारत्रयमुच्चार्येणोपमिति गच्छेत्सादिनिगदं सकृदेकवारमुक्त्वा यावद्रहेत्तु । तमुत्साभव
न्ति अस्माकं यत्र दिवसानारभ्य यावत्सुरिनेच्छन्ति कांतेषु सत्साभवन्तितच्चा आहत
घ्यात्वक्ष वसल्के व्यहे सुसामिति षट्सु वसल्केषु षष्ठे सुसामिति । तिसमिन पंसंख्या
प्रतिनिर्दिशति स्वहं एतावद्रहे षडहेष्वः सुसामच सत्स्यामिति एवं एते यांस वे
संख्याविशेषशब्दानां परिपत्यर्थे इति शकः यावदहे सुसामवन्ति तस्मादत्रेमा
नसब्रह्मराणा दिवसानारभ्य यावद्रहेत्तीति सुत्साभवन्ति तावदहहति वक्तव्ये यथा
तावत्तथा दशोपसत्के वा दशाहेसु सामिति क यकालेवाचं यमपसर्लेक्षु अहरिति-
कुतश्चनत अनैतानेवदादशाहादिना सुसा परस्परपरगीया नवर्त्तमानेन कुरुए
तर एकस्यां सुत्यायाम् हासैवर्त्तमाने असम्भवात् अर्थासेना हावर्त्तमानेन लक्ष
ष्यतेऽसुत्ये तत्या विदहयावद्धविर्विहन्यते तत्याहिसतियावत्तिष्ठेदिति सामा
प्रयोगश्चुत इव सा न ततो येऽसि तस्मादा यावदहेनीते सुसाभवन्ति तावदहहइति
वाच्यं सर्वब्रह्मराणपर एव सर्वब्रह्मरणमाहयन्तीति हरिस्वामिनः रात्र्यपि समूलम्
यत्नोमानवत्सोग्गाहत्वायं सत्त्वसर्वेषुभव सर्वब्रह्मराण सर्वब्रह्मराणामाहुपरिषंद्वये
यस्कोशि वाक्यपेयवशत्तागच्छह स्विभागच्छतिति पृष्ठ्य ब्रह्मराणा आगच्छति
विशेयः एवं सर्वेषु निरुत्तमयत्नेसु तत् प्रातःसवनेषु वसा मसुत्येये अग्निवहार

पुनः स्वयमेव वक्ष्यति स्रुवन्नत्रा पाग्नेयी स्यादिना शाखां पूर्वे राप्य तिष्ठस्यात् अग्नीषो
मीय पशुमाहाय तिष्ठति कृष्णसारंगमेध्यमनाय लोहितसारंगं म तिष्ठस्यात् अ
ग्नीषोमीयं पशुमालभ्य शाखयाज्ञरक्तं गोमहिसा शाखां पूर्वे राशालायाः पूर्वस्यां
दिशि हरेति तिष्ठति कीदृशम् अग्नीषोमीयं कृष्णसारंगं सारंगः कर्बुरः वर्णान्तरा
नुविद्धः शुक्लः सारंग इत्युच्यते कृष्णवर्णेन सारंगः कृष्णसारंगः अथ
वा कृष्णग्रीवो सारंगश्च इति श्रुतकृष्णग्रीवो माध्यस्थ्ये: अभावे कृष्णसारंगस्या
लाभे लोहितसारंगम् अग्नीषोमीयपशुं कुर्यात् लोहितेन स्के सारंग इति पूर्वे
व शास्त्रान्ते पुनः कीदृशमेधं मन्त्रस्पृष्टमिसर्ये: अथ मतिष्ठस्यात्संप्रगाशा
लाम अग्नीषोमीयरा पशुनामस्तु पतिष्ठते तिम कृष्ण सर्वेद्धिरूपो भवति कृ
ष्णसारंगस्या दिश्या हरितिप दिकृष्णसारंगं न विद्यते अपि लोहितसारंगः
स्यादिति विधृतत्वात् अग्नीषोमीयपतो निःसंभ्रतरा प्रतो न्तेयो नेन पुनः
मस्तु पतिष्ठते न कश्चिद्ग्नीषोमीयः पशुरस्ति न च यागमन्तरेणाग्नीषोमीयः
कर्तुमपि शक्यतेऽस्य तत्र वचनाद्ग्नीषोमीयपशुनाप्यत्र मा विशिगम्यते तास्वा
य पाणे ... कृष्णवर्णो वर्णो नरोयत: रामः
कृष्णसारंगः लोहितवर्णो वर्णो नरायनो लोहितसारंग इति पित्र म तिः कर्क

श्वो। अथैराणार्ग्वंशं करोगृहीत्त मन्तमग्नी षोमी यं कालासंपीवान मवस्था पयती।
तिमानवाचित्‌ नमो मित्रस्य स्येनमा सम्भृवावयति एनमग्नी षोमीयपसूमाव
भृपद्भूमा समहेतित्रैबणायजमानेनालभं यशोः कारयित्वा तेन त्वारंभ यज
मानमध्वर्युर्नमो मित्रस्य वरुणस्येती ममैव वावयति तस्मिन्वाचयति नमो मि
त्रस्येत्यादि स्मृत्वात तस्मिन्यशो यजमानेनालब्धे एनमानवाचयती त्यर्थे च
रति यशोवाचनमेव यशोवनेव रक्षितेति केवलवाचनमेव भवति शाखान्तरात
आहवनीयाद्वोल्मुकमाहरेयुरेके एके आचार्य आहवनीयादुल्मुकं वेशातायाः पु
रस्तात्स्थापितारग्नीषोमीय सोमसन्निधाने आहरेयन्नमो मित्रस्येति वाचयन्ति
तद्वैक आहवनीयादुल्मुकमाहरेयुः समग्निर यदः सोमस्तायाद इहेह ग्नानि
धेष्या महरमित्र्येवं ननु निष्कृतत्वात् अपरेत्वनाहरेयो वा उल्मुकं वाचयन्ति तदग्ने
यानकुर्यात्परवाद्यतो कवत्तस्य हवेनिष्कृते अस्यार्थः केचि दुल्मुके पश्चस्था
नम्वाहरन्ति किमर्थं अयमग्निर् दस्मकां मकः अथ सोमोः नखिस्थितः ता
भ्यां मित्रिपत्वमीहित्वं तं नाभ्यामग्नीषोमाभ्यां संस्मृतां भ्यां यज्ञ आत्मा ने
निःकेण्या महइति ब्रुवतः पर्यवाए ताविति सोमस्य तायामयग्निरंतमेतौ सौ
समिप्रायः समीपेन उपस्थापितं भवनेनो पसन्नानिति इहरणात्संतमन्न मिति १

इ॰भा॰६
५०

50

शालायाः समीपे अनः शकटं दक्षिणं प्राञ्चु वाडयन्त्यायोतं भनेन विष्कंभकका
ष्ठेनोपस्तभ्नाति मत्तिव धाति वहृणस्योत्तभनमसी त्यनेन मंत्रेण तथा वरुमा
नवोअग्रेण प्राग्वंशं दक्षिणमनो वस्थापयनीति आयतनेवसत्त्वेवोभयथा
अग्रेण प्राग्वंशं शालीयमुदङीषवाशकटमवस्थाप्येति अथाध्वर्युरारोहणं
विमुंचति वरुणस्योत्तंभनमसीत्युपस्तंभनेनोपस्तभ्नातीति क्तत्वात आरो
हस्थिन्निसारोहणार अनः सोमपरिवहणं तदध्वर्यु विमुंचति अनेकपुरुष
संनिधाने अस्वदेहार्थमध्वर्युवहणं कथं पुनर्विमुंचतीत्यपेक्षायामाह वरुणा
स्यसादि वाम्पवोहिरनिवरुणास्यस्कंभसर्जनीयेइति अनउपस्तंभनस्योपरि
स्थापयित्वा शम्यां उद्वहति वहति उपयमोउपम्योस्तां घोतुं निक्रान्त्यनीत्यर्थः व
हृणास्यस्कंभसर्जनी स्थइत्यनेनमंत्रेण वहृणास्यस्कंभसर्जनीस्थाइति शर
मोउद्वहतिइतिध्कनेः उदुंवरीमामंत्रयामभिदधामरक्तिमात्रोगीमतामाह र
तिवत्वारः चत्वारोध्वर्यादयः आसंदीमाहरंतिशाकटसमीप आनयंति आसी
दस्थुपविशंत्यस्यामित्यासंदी मंचिका तां सोमस्यासादनार्थे शकटसमीपेआह
रंति कीदृशीमासंदीं उदुंवरीउदुंवरवृक्षावयवैः काष्ठैर्निर्मितां किंप्रमाण रम
णं माभिदघ्र नाभिप्रमाणमस्याः सानाभिदघ्नी इतिप्राह छोदस्यावाप्रत्ययः ५०

नाभिरघ्रांनाभिषमारापारण्कं तथा अरस्विमाचांगी अरस्विमाचारांपगानीषि
पलरूपा रोगायस्याः सारस्विमाचांगीनां तथाजनो मुंजरज्वाव्रतां वशिनां त
त्कथंसौक्रमरोगापाहिवकृपात् मुनिविषयताभवतीति ॥ तत्रवाचार्येरोगानंकेसामा
न्सहीवदितिएतद्युतोरवोपपद्यते यत्प्रभवमुंजरज्वासंदीप्ततामवतीति अथ
वतारोराज्ञासंदीमारत्नदतिर्दउंवरीभवतिनाभिरघ्राभवतीतिवश्यतत्वात्
अरस्विमाचांगीतिशाखांतरात् अभिरशासेतं वस्तुराम्यकनंदसीति एतां
शकरसमीपेस्यापितामासंदीमध्यपेरभिमशतिस्तेनस्पृशतिनाभभिमशति
वस्तुराम्यकतत्सदन्यसीतिश्रुतेः कुमाजिनमस्यामास्यामारणाक्षिवस्तुराम्यक
तसदन्यसीति अस्यामासंधांपाग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनंतृ समग्रगवमास्त्र
णाक्षिवस्तुराम्य[illegible]तसदन्यसीसनेन मंत्रेण अथकृष्णाजिनमास्तृणातीत्याविश्रु
तेः तस्मिन्सोमंनिदधातिवस्तुराम्यकतत्सदन्यासीदितिमंत्रेण अथैनमासा
दयतिवस्तुरामकृतत्सदन्यासीदितिश्रुतेः न्यग्रोधशाखाप्रसीदनमितितत्रैवज्ञः
अभिषवनीयेयीतःप्रभृतिक्षिववनानाएवोहः आसद्यभिमर्शनादेः एवविधि
धानात् शालाप्रवेशायेतिरोक्तिनसंचरेणाते अध्वर्यवेऽवस्त्वारोदीक्षितसं
चरेणागार्हपत्यास्हवनीययोरंतरालेनतंत्र्यमंदीस्यमेवसोमशालांप्रवेशयेत्ति

दे॰भा॰७
५९

अथैनं ई॰ शालां प्रपादयतीति सूत्रेण द्दक्षिणसंवरेणेति शालांतरात् यातःशिवा
चयति प्रवेश्यमाने सोमे धृष्णुयीतःस्वमुपेयं यजमानेवा वपति सप्रपादयत्वाव प
तिपाने धामानीतिसूक्तत्वात् न्यग्रोधश्चेस्वोहः यावौधाम्यानि नागौ विश्वागय
स्यानौपतरत्नो सुवीरावीरहागोमव्वरंतसोमम्यग्रोधोऽयो निति आहवनी
येदक्षिणेन स्थापयंति तं सासंदीकं सोमं पूर्वद्वारेण शालां प्रवेश्याहवनीय
मपरेणानीत्वातमेव दक्षिणेनाहवनीयात् दक्षिणस्यां दिशि परिस्थापयेति
दक्षिणेनाहवनीयं निदधातीति कात्यायनोक्तत्वात् अग्नीध्रप्रणायनादर्वा
क्सोमोवैवतिष्ठति उपयाममुपनिनयत्येकं सोममाहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयित्वा दर्वागमुपयैकस्यपात्रमुपेति सोमस्य समीप एकं ध्रुवौवानिनयेद
तिएकेनेति अथ हेकैर्दर्व्याग्नमुपनिनयंतीतिसूत्रेण अथ शाखायां उपेति
सोमस्य समीपे हिरण्मासोथायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥ इतिश्रीविरचि
तिसपाहवनीयप्रवर्तित्रिंशत्कंडिकः महायाज्ञिक श्रीश्रीप्रजापतिसुतेन याज्ञ
िकश्रीदेवेनकृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने नाम सप्तमोध्यायः समाप्तः

एम॰
५९

पात्र्क २

दे॰ मा॰ ५२

यादृसंपुस्तकंदृस्ता तादृसंलिखीतंमया यदि सुधंमसुद्धंवाममदोषनदीयते ।
संवत् १९२१ मासानांमासोत्तमेमासेकार्तिकमासेकृस्नपक्षेअष्टम्याम् ८
रविवासरे शुभम् लीखितंहनुमान [illegible] साकीनवडागनेशनवापुरामहस्याल
श्रीकेवगीवामेतीस्वाचारोसकस शुभमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥

राम
५२